

Csepeli György–Dessewffy Tibor–Dulovics Dezső–Tóka Gábor

MENEKÜLTEK ÉS ELMÉLETEK¹

Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek
befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban

Ezt a tanulmányt egy különös történelmi lelet, mondhatni, *találmány* ihlette. A New York-i Columbia Egyetem 1957-ben vizsgálatot indított, amelynek keretében strukturált mélyinterjúkat készítettek az 1956-os forradalom Nyugatra menekült résztvevői körében, ez volt a „Columbia University Research Project on Hungary” (CURPH). Az interjúk több ezer oldalra rúgó, legépelt szövegei megmaradtak a Columbia Egyetem kéziratárában. A szövegek jelentősége könnyen belátható, hiszen sem itthon, sem külföldön nem készülhetett az ötvenes évek politikai és társadalmi viszonyairól korszerű társadalomtudományos eszközökkel latba vető elemzés, amely a jelenségeket egyidejűleg, *in statu nascendi* követhette volna nyomon.

Meghökkenítő, hogy bár az interjúkat több kutatás is felhasználta háttér-információs forrásként, és néhány részkérdésről (földkérdés, felnőttoktatás) születtek rövidebb feldolgozások, az anyag egészében véve a beavatottak szűk körét leszámítva ismeretlenül maradt, lappangott.²

Az eredmények bemutatása és értelmezése előtt ki kell térnünk az interjúkészítők által feltett kérdések ideológiai és társadalompolitikai kontextusára, amelynek ismerete hozzásegíthet annak megértéséhez, hogy mi okozhatta a vizsgálat kifulladását, és a nagy tömegű interjúanyag elfelejtődését.³ Ennek a kontextusnak a vizsgálata annál is inkább megkerülhetetlen, mert a vizsgált anyag nem reprezentatív sem a ma-

¹ A kutatást a T006886 számon nyilvántartott „Az 1956-os menekültek attitűdjei” című vizsgálatra elnyert OTKA-támogatás tette lehetővé.

² Itt szeretnénk köszönetet mondani Deák Istvánnak, a Columbia Egyetem professzorának, aki 1990-ben lehetővé tette számunkra, hogy betekinthessünk az interjúkba. Az anyag egyedisége miatt kézenfekvőnek tűnt, hogy elsősorban kvantitatív szempontú feldolgozással próbálkozzunk, annál is inkább, mivel az interjúk jól strukturált menetrendben zajlottak, s eleve kínáltak a számítógépes adatfeldolgozásra. Az amerikai kutatás szociológiatörténeti érdekessége, hogy a strukturált mélyinterjú vázlatának kidolgozását Paul Lazarsfeld, a kvantitatív szociológia klasszikusa irányította. Kialakítottuk a kódutasítást, lekódoltuk az interjúkat, s létrehoztuk az értelmezéshez szükséges független és függő változók rendszerét.

³ Dessewffy Tibor: Az eltűnt kommunizmus nyomában. *Világosság*, 1993. 12. sz. 26–36. o.

gyar társadalom, sem a menekültek tekintetében. Az alább ismertetett eredmények tehát nem amiatt izgalmasak, mert leképezik egy pontosan körülhatárolható népesebb populáció nézeteit, viszont igenis megjelenítik azoknak az attitűdjeit, akiket az amerikai kutatók megkérdeztek. Ám ezek a válaszok sem értelmezhetők, ha nem vesszük figyelembe a kérdések mögött megbúvó vizsgálati szempontokat és előfeltevéseket. Mivel sem az interjúszituáció, sem a kutatási közeg nem nevezhető szokványosnak, ezért először ezt a hidegháborús körülmények között kitermelt tudományos tudást kell megvizsgáljunk.

A HIDEGHÁBORÚS TUDÁS

Megközelítésünk alapvetően tudásszociológiai jellegű. Amint ezt bizonyítani kívánjuk, a szovjetológia által konstruált „szovjet” a kultúrantropológiából *Másik konstruálása* néven ismert kísérletként értelmezhető. Miként Edward Said bizonyította klasszikus munkájában⁴, a Nyugat Keletről alkotott képe nem egyszerűen az orientalisták terméke, hanem társadalmi és intellektuális reflexek, politikai és ideológiai igények által meghatározott konstrukció. A tudományos tudás termelése során létrehozott megismerési sémák társadalmi és történelmi beágyazottságának felismerése és elemzése persze nem jelenti azt, hogy tagadnánk az efféle kutatások jogosságát vagy érdemeit. Éppen ellenkezőleg, a tudásszociológiai keretek körülhatárolása hozzásegít a társadalomtudományi megismerés eredményeinek pontosabb és tárgyyszerűbb értékeléséhez.

A „szovjetológia” eszméje, vagyis a szovjet rendszer módszeres és szervezett kutatásának gondolata már a húszas években felmerült. A Magyarországról az Egyesült Államokba emigrált Jászi Oszkár 1925-ben az amerikai szociológiai kutatóműhelyeknek tett javaslatot arra, hogy kezdődjék el az „Orosz Vulkan” kutatása, mielőtt az újra kitörne. Polányi Mihály a harmincas években számos cikket írt, amelyekben az orosz forradalom – főként gazdasági – következményeinek feltárását sürgette⁵.

A hidegháború, mint a második (forró) világháború is tette, politikailag és erkölcsileg kettéosztotta a világot. Csakhogy az új kettéosztás keresztbe metszette a korábbi szövetségeket, és egy táborba terelt hajdani ellenségeket mindkét oldalon.⁶

⁴ E. Said: *Orientalism*. New York, 1989, Vintage Books.

⁵ Litván György: *A short contribution to the panel at AAASS on the sociological aspects of the CURPH interviews*. (Kézirat, 1993.)

⁶ A Szabad Világ szemben állt a Rab Világgal, amelynek utóbb a Gonosz Birodalma lett a neve. (Más, itt nem tárgyalandó kérdés, hogy a frontvonalon túl a béketábor védte a szabadságot az imperializmus ellen.) A Szabad Világért folytatott harcban a tudósoknak elkötelezetteknek kellett lenniük. Ismeretes, hogy a kommunistaellenes hisztéria, a kommunizmus ellen folytatott kereszties hadjárat, a „hűségbiztonság”, a McCarthy-féle boszorkányüldözések és perek nem kerültek el a szellemi életet, és kihatóttak a társadalomtudományokra, a társadalomtudósokra, valamint a társadalomtudományi kutatást folytató intézményekre. Ahogyan a tekintélyes szovjetológus, Bernard S. Morris visszatekintve megfogalmazta: „Nem az az idő volt, amikor az ember azt mondta, amit gondolt.” In W. Laquer–S. Labedz: *The State of Soviet Studies*. Cambridge, Mass., 1965. 110. o.

A megosztott világ titokzatos másik fele alapvetően fontos kutatási témát jelentett a tudósoknak. Az adott kutatási téma jelentőségét a kiemelkedő pénzügyi támogatás is mutatja. A szovjetológiai ismeretek iránti igény új intézetek, állások és kurzusok létesítéséhez vezetett. Az új diszciplína különböző társadalomtudományok metszéspontján helyezkedett el, s eleve interdiszciplináris keretek között alakult ki.

A szovjetológiát a virágmodell segítségével ábrázolhatjuk. A középpontban álló szovjetológia a virág közepe, s a virág egymást átfedő szirmai egy-egy hagyományos diszciplínának felelnek meg, amelyek sorában ott találjuk a történettudományt, a szociológiát, a szociálpszichológiát, az antropológiát, a pszichológiát, a politológiát és a közgazdaságtant.

Az új tudománynak természetesen súlyos árat kellett fizetnie megalakulásáért. Az ár nem feltétlenül abban állt, hogy az új tudománytól a hidegháborús harcban hasznosítható eredményeket vártak.⁷ Ez minden alkalmazott tudomány esetében így volt. A sürgető gyakorlati igény hatására azonban a pozitívizmus jegyében született, ellentmondásmentes, leegyszerűsített eredményeket fogalmaztak meg, amelyeket a „szírom-tudományok” egyébként aligha vállaltak volna.

Vajon mi lehetett az oka, hogy a legjelentősebb észak-amerikai szovjetológiai kutatási központ a Harvard Egyetem Orosz Intézetében volt, s e központ élén nem más, mint a strukturális funkcionalista szociológiai elmélet megalkotója, Talcott Parsons állt?

A hidegháborús ideológiai diskurzus és a pozitívista módszertan mellett egy további tényező is hozzájárult a kialakított sémák rögzüléséhez: ez a tényező a kutatás tárgyához való hozzáférés szerfeletti nehézsége. A tárgyalt időszakban rendelkezésre álló adatok köre rendkívül szűk és kontrollálhatatlanul szelektált volt. Közvetlen adatszerezés híján a tudósok rendelkezésére csak a következő források álltak:

- ideológiai források,
- propagandaanyagok,
- menekültek beszámolóí,
- nyugati utazók, diplomaták beszámolóí,
- szépirodalom,
- hírszerzési források,
- alkalmilag, véletlenül megszerzett adatbázisok.

A fenti adatforrások hasznosítására két példát említünk. Az ötvenes években a Frankfurter Iskola veteránja, Leo Loewenthal vezette az Egyesült Államok Külügyminisztériumában a Nemzetközi Rádióadások Kiértékelési Osztályát. Megbízásából a Columbia Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományi Irodája 300 interjút dolgozott fel, amelyeket a szovjeturalom alól az ötvenes évek elején Nyugatra szivárgó kelet- és közép-európai menekültekkel készítettek. A kiértékelés előfeltételei teljes mértékben a hidegháborús paradigma által láthatóvá tett „csatlós mentalitás” („satellite mentality”) konstrukciójából származtak.

Az interjúkészítők bebizonyították, hogy a szovjet iga alá hajtott népek körében félelem uralkodott. Az egészen szűk körre korlátozott szabad véleménynyilvánítás

⁷ N. Leites: *A Study of Bolshevism*. Glencoe, Illinois, 1954.

vezető témája volt a rendszerrel való elégedetlenség. Az interjúk alapján kétpólusú társadalomkép mutatkozott: az igaz hitű kommunisták egyfelől, és a kiábrándult, illetve színlelt kommunisták másfelől. A kutatás azt mutatta, hogy a rendszerrel szemben mutatott ellenállás tartalékai tetemesek, és a megkérdezettek számára még a világháború is inkább vállalható alternatíva, mint a szovjet rabság.⁸

Az alkalmi, véletlenszerűen felbukkanó adatokat is hasznosították. Példaként említhetjük a németek által zsákmányolt statisztikai forrásokat, amelyek Szmolenszk városára vonatkoztak.⁹

További példák idézése helyett abban az állításban összegezhettük az eddigieket, hogy bár a kommunizmus fürkészésére komoly társadalomtudományi potenciálokot mozgósítottak az USA-ban, ezek az erőfeszítések számos a társadalomtudományos gyakorlat számára korántsem magától értetődő jellegzetességgel bírtak. A megismerésnek ezek a sajátosságai kihatottak a szovjetológián belüli főbb irányzatok – a totalitarizmus és a revizionizmus – között dúló csatározásokra is.

A hidegháborús tudás ideológiai premisszáit meghatározó *totalitarizmus* inkább a rendszerre, semmint a társadalomra összpontosított. Ez az ideológiai keret képtelen volt arra, hogy különbségeket tegyen idő, hely és társadalmi csoportok szerint. E me-revség lehetetlenné tette, hogy a totalitárius tudás képes legyen a változásokat előre jelezni. A totalitárius megközelítés értetlenül állt a kommunizmus történetében oly gyakorta jelentkező abszurd, irracionális, akcidentális mozzanatokkal szemben. Daniel Bell már 1958-ban számba vette ezeket a deficiteket, amelyek nyilvántartása azután kiindulópontul szolgált a hidegháborús tudást megalapozó klasszikusokat kritizáló új generáció számára.¹⁰

Az új generáció élt a forráskritika eszközeivel, a lehető legteljesebb adatbázis beszerzésére törekedett, noha személyes tapasztalatszerzésre e generáció tagjainak sem volt módja. Az új, *revizionista* szovjetológiai irányzat művelőit már nem hatotta át annyira a hidegháborús pszichózis, hogy ne vegyék észre a változásokat, amelyek következményei egyre inkább összeegyeztethetetlennek bizonyultak a totalitárius szovjetológia egysíkú, ellentmondásmentes sztereotípiáival.

A túl tiszta és túl tökéletes hidegháborús kutatási eredmények hitelét kikezdték a szovjet tömbben zajló események. A hírek rést ütöttek a totalitárius értelmezések monolit falán, és a revizionisták által művelt kritikai irányzat alapjául szolgáltak.

A totalitárius irány revizionista kritikái mindenekelőtt a Hruscsov nevéhez fűződő desztalinizáció, valamint az 1956-os lengyelországi és magyarországi események kapcsán születtek. A totalitárius értelmezés mit sem tudott kezdeni azzal, hogy ezekben az eseményekben kommunisták voltak a főszereplők (Hruscsov, Gomułka, Nagy Imre), a revizionisták viszont érzékenyen reagáltak a kommunistának nevezett társadalmak egymás közti és belső differenciáltságának tényeire.

⁸ S. Kracauer–P. L. Berkman: *Satellite Mentality*. Political Attitudes and Propaganda Susceptibilities of Non-Communists in Hungary, Poland and Czechoslovakia. A Report of the Bureau of Applied Social Research, Columbia University. New York, 1956, Praeger.

⁹ A. A. Getty: Party and Purges in Smolens 1933–1938. *Slavic Review*, 42. köt. 1983. 60–79. o.

¹⁰ A. Gleason: Totalitarianism. *Russian Review*, 43. köt. 1984. 145–159. o.

A revizionisták többek között megkérdőjelezték a totalitarizmus kifejezés tudományos relevanciáját. Úgy ítélték meg, hogy a kifejezés gyűjtőfogalom, amely egymástól eltérő jelentésű fogalmak egész raját rejt magában, miáltal ez a fogalom mind a térbeli, mind az időbeli különbségekre érzéketlen. Az alapvető strukturális változatlanosság elismerése mellett a revizionisták lehetetlennek tartották, hogy a szovjet társadalomról szólva ugyanazon terminusokat használhassák attól függetlenül, hogy melyik évtizedről van szó (sztálini terror, második világháború, hidegháború kezdete, desztalinizáció).

Abban a kérdésben is vita merült fel, hogy a totalitárius értelmezési keretben megjelenített társadalom belsőleg milyen mértékben differenciált. A totalitárius értelmezés szerint a nómenklatúra mereven szemben állt az általa elnyomott tömeggel. A revizionisták észrevették, hogy a pártvezetés és a tömegek éles megkülönböztetését megnehezíti az őket egymástól elválasztó határok elmosódottsága.

A hozzáférhető adatok azt mutatták, hogy a kommunista ideológia jegyében megszervezett társadalmak jóval strukturáltabbak, mint amilyenek a totalitárius reprezentáció alapján tűntek. El kellett ismerni, hogy a társadalmi mobilitás a szocializmus előtti állapotokhoz képest jelentős mértékben felgyorsult. Az alsó rétegek előtt megnyíltak az intra- és intergenerációs mobilitás lehetőségei, elsősorban az iskola segítségével.

Egyértelműen láthatóvá váltak a kommunista társadalmak horizontális tagoltságot mutató tendenciák. A területi, helyi érdekcsoportok szerepe nyilvánvalóvá vált, s különösen szembeszökő volt ez a szerep abban az esetben, ha a területi adminisztratív egység etnikai-nyelvi egységnek volt megfeleltethető. Ugyancsak kiderült, hogy az egyes termelési ágazatok és a társadalmi alrendszerek mentén is tagolódnak a kommunistának nevezett társadalmak.

A társadalmat a legfelső szinttől a legalsóig átható és egységesen szabályozó, hierarchikus parancsuralom tétele egyre kevésbé volt tartható. Az új kép a feltárt belső tagoltság eredményeként észrevehető külön érdekek és hatalmi erők között a redisztribúcióban való részesedésért folytatott alkut és küzdelmet helyezte a középpontba. Kételemek támadtak a diktátor személyiségének fontosságával kapcsolatosan is. Felmerült az a nézet, hogy Sztálin talán csak a körülmények vak eszköze volt. El kellett ismerni, hogy a szovjet típusú társadalomban is létezett autonóm életvilág, az emberek nemcsak rettegetek, hanem ettek, öleltek, dolgoztak, művelődtek és a maguk módján szórakoztak is.

Felmerült az a szempont is, hogy a tagoltság nemcsak a Szovjetunióban, hanem a csatlós államokban is hasonló képet mutat, s tudományos vita tárgyává lett az egyes csatlós államok közötti nemzeti, kulturális és történelmi különbségek problémája.

AZ 1956-OS MENEKÜLTEKRE VONATKOZÓ KUTATÁS TERVE

A magyar forradalom menekültjeinek kutatása a hidegháborús tudás által meghatározott tudományos mezőben kiemelkedő jelentőségű volt, hiszen elvileg szempontokat szolgáltatott a totalitárius és a revizionista irányzat között zajló vitához. Bár a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országokból folyamatosan szállingóztak

menekültek, az 1956-os forradalmat követő menekülthullám volt az első, amely tömeges információs lehetőségeket biztosított. Ugyanakkor az ötvenes évek végére a hidegháborús paradigma gyengeségei már több helyen megmutatkoztak, bár még messze volt az idő, amikor a gyengeségek nyilvánvalóvá és megkerülhetlenné váltak.

A CURPH nem volt előzmények nélküli a szovjetológiában. Az előzmények közül a legnevesebb az Amerikai Légierő által szponzorált „Harvard Project on the Soviet System” volt. Ez a kutatás minden bizonnyal a CURPH előképe lehetett. Az anyag hosszú évekig az első számú empirikus bázisnak számított a szovjetológián belül.¹¹

A hidegháborús tudás birtokában lévő elemzők számára a magyarok 1956-os forradalma és szabadságharca váratlan gerillaháborúnak tűnt. Az események gyors egymásutánja lehetetlenné tette az elemzők számára a forradalom teljes mértékű megértését. Mire teljes fontosságát felismerhették volna, addigra a szovjet csapatok már szét is verték a forradalmat. Bár a kortárs nyugati politikusok közül nem sokan voltak, akik Bibó István kétségbeesett kibontakozási tervzetét elfogadták volna¹², a forradalomnak a hidegháborúra tett döntő hatását fokozatosan egyre inkább felismerték.

A forradalmat követően Magyarország újra zárt és elérhetetlen országgá vált. Ezért a forradalom leverése utáni menekülthullám páratlan lehetőséget nyújtott a hidegháborús fronton túl fekvő rendszerek nyugati specialistáinak arra, hogy ne csak a forradalmat, hanem az azt megelőző politikai és társadalmi történéseket is elemezhesék. Ennek a lehetőségnek a kiaknázása azzal kecsegtetett, hogy belülről származó, első kézből vett információk tömegéhez jutnak, amelyek révén feltárhatják a kommunista társadalom titkait. Ráadásul úgy vélhették, hogy a megismert kommunista társadalmi jelenségek majd változatlan formában tovább élnek az ellenforradalmi restauráció után is.

Jóllehet a nyugati politikusok meglehetősen közömbösek voltak abban a kérdésben, hogy miként enyhíthetnék a szovjet intervenció Bibó által emlegetett botrányos következményeit, abban egységesek voltak, hogy a levert forradalom elől menekülőktől a lehető legtöbb információt megszerezzék. Annál is inkább szükségük volt erre, mert ha a morális szempontokra érzéketlenek is voltak, érdekelték őket azok a lehetséges és kívánatos eljárások, amelyek révén a szovjet tömb országait stratégiai és pszichológiai maguk érdekei szerint befolyásolhatják.

A Nyugatra érkezett magyar menekültek kutatására nyomban számos vizsgálat szerveződött, jóllehet ebben a szakaszban még semmiféle összehangolt kutatási koncepció nem bukkant fel. Ezek a hidegháborús tudás által inspirált kutatások arra irá-

¹¹ 1950–51-ben a szovjet emigránsokkal Európában és az Egyesült Államokban interjúkat készítettek, valamint kérdőíveket töltettek ki. A projekt során 329 kiterjedt életútinterjút vettek föl, beleértve a részletes személyiségtesztet is. Ezenkívül 453 kiegészítő interjú készült, csaknem 10 000 speciális témájú és 27 000 általános kérdőívet töltettek ki. A kutatás dokumentációja, amely interjúkon és személyiségteszteken alapult, végül 33 000 oldalra rúgott.

¹² Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. 3. köt. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem.

nyultak, hogy felderítsék a kommunista totalitárius társadalom elviselhetetlen megnyilvánulásait. A kérdések a következő témákra irányultak: a belső terror, az általános félelem, a társadalmi dezintegráció, a gazdasági káosz, a politikai elit elidegenedettsége a társadalomtól. E témák a kommunizmus nyugati reprezentációjából fakadtak, melyből logikai szükségszerűségként következett a forradalom, vagy legalábbis a lázadás.

Ez a megközelítés mindazonáltal veszélyeztette a kérdezési szituációt, mivel a megkérdezettek számára nyilvánvaló volt, hogy a Nyugat képtelen volt segíteni a forradalmat, de nem is állt szándékában a komoly segítségnyújtás. Ennek következtében a kérdezési előfeltevések okozták a legnagyobb feszültséget és a legtöbb rossz érzést a megkérdezetteknek. A kiváltott kognitív disszonancia annál is inkább nyilvánvaló volt, mivel az interjúk kapcsán kiderült, hogy a megkérdezettek szemrehányásokkal halmozták el a kérdezőket azért, mert nem segítették a forradalmat.

Nem okozott különösebb nehézséget annak bemutatása, hogy a megkérdezettek „romantikus” módon látják a forradalmat, és benne saját szerepüket. Azonban a kérdezők nem sok hasznát vehették azoknak a válaszoknak, amelyek megfeleltek a kommunista diktatúráról táplált nyugati szabványelképzeléseknek.

A vizsgálatok előrehaladtával egyre több nem az elvárásokba illő válasz született, és így az is kiderült, hogy más kutatási stratégiát kell alkalmazni. A választott stratégiát „pragmatikusként” jellemezhetjük. A stratégia által meghatározott kérdezési taktika az eredetihez képest módosult: a kérdezők a menekülés köznapi motívumainak feltárására összpontosítottak, és ez még arra is lehetőséget nyújtott, hogy a kommunizmusra nézve akár pozitív információkat is rögzíthessenek. A nyugati megfigyelők számára meglepő lehetett, hogy a kommunizmus alatt volt élet, és a szocialista ideológia nemcsak az indoktrináció eszköze volt, hanem olyan célokat is magába foglalt, amelyeket a társadalom nagy csoportjai vallottak magukénak.

1957-ig nem volt világos, hogy melyik módszertani megközelítést fogják alkalmazni. Az 1957-ben útjára bocsátandó Columbia Egyetemi Kutatás – melynek egyik fő célja az volt, hogy összeegyeztesse a hidegháborús ideológiai és a pragmatikus stratégiát – már előkészületben volt. A két stratégia összehangolását szolgálta az 1957. április 12-én megrendezett kutatási szeminárium, amelyet a New York-i Humánökológiai Vizsgálatok Társasága rendezett.¹³

A szeminárium alkalmat adott arra, hogy a folyamatban lévő magyar menekültvizsgálatokról áttekintés szülessék. Azt is lehetővé tette, hogy a Columbia Egyetem kutatási tervében egyenlő súlyt kapjon a *romantikus* és a *pragmatikus* megközelítés. Elemzésünk e szeminárium jegyzőkönyvének szövegén alapul, amely ugyancsak a Columbia Egyetem kéziratárában található meg.

Mielőtt az akkor folyamatban levő egyes kutatásokat a résztvevők megvitatták volna, felmerült a kérdés, hogy a menekülők mintája felfogható-e a magyar társadalmat reprezentáló mintának. Pontosabban fogalmazva, a résztvevők azt kérdezték egy-

¹³ Az elemzés alapja a következő jegyzőkönyv: Society for the Investigation of Human Ecology (440 East 69th, New York, N. Y.). „Seminar of Research on the Hungarian Revolution”. Chairman: Dr. H. G. Wolff. April 12, 1957. Forest Hills Inn, Forest Hill, N. Y. A jegyzőkönyv másolata az ELTE Szociológiai Intézetében van.

mástól, hogy azok a reakciók, amelyeket a menekülők a kommunista társadalom tanaira és módszereire adtak, azonosak-e a társadalom többségének reakcióival.

A szeminárium résztvevői mind a kommunizmus problémáival foglalkozó intézetekből jöttek. Kutatóintézetek, szociológiai, antropológiai, pszichológiai egyetemi tanszékek, külügyi intézmények, valamint titkosszolgálati csoportok voltak a szeminárium résztvevői által képviselt intézmények között. A reprezentativitás kérdésére adott válaszban a szeminárium résztvevői nem voltak egységesek.

Az első csoportba azok tartoztak, akik szerint a menekültek reakciói egészében véve ugyanazok, mint a vasfüggöny mögött maradt magyaroké. E csoport tagjai úgy látták, hogy mivel az 1956-os menekültek már tíz évet éltek kommunista uralom alatt, senki máshoz nem hasonlíthatók. Sem a korábbi menekültekhez, sem azokhoz, akik a Szovjetunió területéről érkeztek Nyugatra.

A második csoportba tartozók visszautasították az első csoport érveit, és azt állították, hogy a menekültek mintáin végzett kutatások eredményei csak a menekült alapsokaságra vonatkoztathatók. Érvelésük szerint alapvető különbség, hogy valaki hajlandó volt a kommunizmus elől elmenekülni, vagy inkább úgy döntött, hogy otthon marad a kommunista uralom alatt.

A harmadik csoport tagjai kompromisszumot ajánlottak az első két csoport között kibontakozott vitában. Úgy látták, hogy a menekültek ugyan tényleg nem reprezentálhatják az otthon maradt lakosságot, de érdemes olyan kérdéseket feltenni nekik, amelyekre várhatóan ugyanolyan válaszokat adnak, mint otthon maradt sorstársaik.

A szimpózium kezdetén azok a résztvevők kaptak szót, akik magától értetődőnek tekintették, hogy egyes véleményáramlatok jól tetten érhetők a menekültek között. A reprezentációpártiak szerint félreértés lenne azt hinni, hogy az antikommunista attitűd csak a menekültekre jellemző, s szerintük az antikommunizmus éppen úgy jellemző a menekültekre, mint a maradókra.

Az *elsőként* megvitatott kutatási jelentés a menekültek esetében feltételezett általános antikommunizmust mutatta be. A beszámolóban fel sem merült a reprezentativitás problémája. Egészében véve – mint látni fogjuk – az előadott jelentés a „romantikus” motiváció szerepét hangsúlyozta, s előfeltevéseit a hidegháborús tudás, valamint a magyarokra vonatkozó nyugati heterosztereotípa-készlet határozta meg.

A kutatás 45 személy kikérdezésén alapult, akik közvetlen részesei voltak a forradalmi eseményeknek. Rendszerellenességükben egyek voltak. Szenvedélyes rendszerellenességük az oroszokkal szemben táplált, rendkívül erős gyűlölettel párosult. Ezeket az érzéseket a kutató a megkérdezettek erős nemzeti érzésének tulajdonította, amelyet abból vezetett le, hogy a magyarok a szlávok és a németek közötti aprócska nyelvszigeten élnek. A kutató feltárta, hogy a megkérdezett forradalmárok tagadták a forradalom előre eltervezett jellegét, és a forradalom spontán kitöréséről beszéltek.

A beszámoló pszichológiai része a megkérdezettek különös agresszivitását és destruktív hajlamát tárta fel. A kutatásba bekapcsolódó pszichológusnak úgy tűnt, hogy a megkérdezett menekülteknek nem voltak erős társas kötődései, ideértve a családi kötődéseket is. Számos megkérdezett egyenesen skizoidnak tűnt. A szeminárium tudós résztvevői közül senki sem válaszolt a kutató pszichológus riadt kérdésére, miszerint: „Ez jellemzi az összes magyart?”

A kutatócsoport szociálpszichológus résztvevője azt hangsúlyozta, hogy a forradalmárminta tagjai könnyen mobilizálható személyek, akik nem láttak semmi kivétneivalót abban, hogy veszélyes helyzetekbe bocsátkozzanak. A szociológus szakértők meg voltak győződve arról, hogy a menekültek egy olyan politikai rendszer elől szöktek el, amely fenyegette és büntette őket. Szociológiai szemmel nézve az is nyilvánvalónak tűnt, hogy a menekültek megpróbáltatásai nem értek véget, hiszen amerikai beilleszkedésük mikéntjére nézve előéletük nem sok hasznos mintát tartogat.

Az előadó gondolkodását meghatározó előfeltevésekre jellemző, hogy előadását azzal a csodálkozó megjegyzéssel zárta, miszerint a magyarok maguk is ázsiai eredetűek lévén, rokonszenvezhetnek volna a tatárokhhoz hasonló oroszokkal.¹⁴

A kutatócsoport azzal a – ma már tudjuk, hogy helytelen – megállapítással foglalta össze a vizsgálat eredményeit, hogy a 45 személy kikérdezése útján szerzett kép nemcsak az elnyomott magyarokra, hanem valamennyi rab nemzetre egyaránt érvényes.

A *másodikként* bemutatott jelentés 1000 fős minta kikérdezésén alapult. A kérdezésre 1956. december 6. és 15. között került sor 20 menekülttáborban. A jelentés nyíltan nem mondott ellent a romantikus motivációra épülő kutatási irányzatnak, de nem tért ki néhány ellentmondó motívum feltárása elől sem.

A kutatók kiinduló tézise szerint a menekülteket elsősorban a *félelem* indította hazájuk elhagyására.

A forradalom általuk feltárt okai sorában hangsúlyozottan a gazdaságiakra hívták fel a figyelmet (alacsony bérek, magas árak, áruhiány, szervezetlenség).

Ezt követően tértek rá a politikai okok tárgyalására, melyek között a következőket sorolták fel: a mindenütt ott lévő titkosrendőrség, az orosz elnyomás, a személyes szabadság korlátozása, valamint a poznaíni példa vonzereje.

A feltárt pszichológiai okok között találták a kommunista rendszer által kiváltott frusztrációt, a megcsalatottságérzést, valamint a folyamatos hazudozás okozta csömört. A kutatóknak feltűnt, hogy a megkérdezettek közül senki sem tett nyílt antikommunista nyilatkozatot, jóllehet valamennyien hangoztatták elégedetlenségüket. A megkérdezettek nagyfokú érzékenységet mutattak a hamis ígéretekkel szemben. Az

¹⁴ A megkérdezettek oroszellenessége négy változatot mutatott.

1. Ebben az attitűdben összezavarodott az oroszok felszabadító és megszálló szerepe. Aki ezt az attitűdöt vallja, az elismeri, hogy az oroszok szabadították fel Magyarországot a német megszállás alól, ugyanakkor felróják az oroszoknak, hogy megszállóként ott maradtak az országban. Ezek a válaszadók azt mondták, hogy jobban szerették volna, ha az amerikaiak szabadítják fel Magyarországot.

2. Ebben az attitűdben az oroszok egyértelműen mint a magyar nemzeti büszkeség eltiprói jelennek meg.

3. A harmadik attitűd tükrében az oroszok a magyarokat sújtó erőltetett iparosítás kieszközölőiként jelennek meg. Külön hangsúlyt kap az oroszok gazdasági elnyomó szerepe.

4. Ez az attitűd az orosz megszállást a Magyarországot a középkorban feldúló tatárjáráshoz hasonlítja.

Egyes megkérdezettekben az antikommunizmus némi antiszemitizmussal társult. Felrőtták a kommunista vezetők zsidó származását, orosz iskolázottságát és tudatlanságát.

interjúalanyok 96 százaléka nyíltan kifejezésre juttatta csalódottságát amiatt, hogy elmaradt a forradalom nyugati megsegítése, és 77 százalékuk ezen a katonai megoldást értette. A kérdezők számára megnyugtatónak tűnhetett, hogy a nagyarányú csalódottság ellenére a megkérdezettekben szívósan élt tovább a Nyugat iránti barátság.

Ez a kutatási jelentés a betartatlan nyugati ígéretek szerepét hangsúlyozva hatalmas problémára hívta fel a figyelmet, amely minden bizonnyal alaposan megnehezítette a menekült magyarok körében folytatott hasonló típusú kutatásokat. Jóllehet a megkérdezett magyarok körében általános volt az oroszellenesség, a forradalmárok által várt, de elmaradt nyugati segítség a magyarok szemében megrendítette a jövőbeli nyugati közlések és befolyásolási kísérletek hitelességét.

A szemináriumon ismertetett *harmadik* kutatás azt az ambiciózus célt tűzte ki maga elé, hogy egy 150 személyre kiterjedő minta elemzése révén feltárja a forradalom okait. A beszámoló időpontjára azonban csak 35 interjút sikerült elkészíteni. A kutatók már a 35 interjú kiértékelése alapján is meg tudták állapítani, hogy a forradalmat két okcsoport váltotta ki: az okok egyik csoportja az alacsony életszínvonallal volt összefüggésbe hozható, a másik az elviselhetetlen politikai megfélemlítésre volt visszavezethető. A megkérdezettek szavai alapján egy olyan társadalom képe rajzolódott ki, amely szürke volt és unalmas. Ebben a mintában is szóba került a vezetők alkalmatlansága. A válaszadók szerint a forradalmat előidéző tényezők sorában kiemelkedő az értelmiségiek mobilizáló szerepe. Egyedül ebben a kutatásban kerültek szóba a Petőfi Kör vitái, amelyek gondolatilag előkészítették az utat a rendszer ellen tüntetők, később a felkelők számára. A kutatás megállapította, hogy a kommunista propaganda paradox módon hatott a magyar társadalomra (illetve a megkérdezettek-re). Először is a propaganda bumeráangként működött, mivel az emberek mindennek az ellenkezőjét hitték el. A propaganda negatív Nyugat-képe ily módon automatikusan pozitívvá vált a befogadók tudatában. A másik hatás abban mutatkozott meg, hogy mivel a kommunista propaganda rendszere nem engedett be semmiféle alternatív politikai és ideológiai információt az országba, teljes ignoranciára kárhoztatta a megkérdezetteket (és feltételezhetően a magyar társadalmat is) mindennel kapcsolatban, ami a világban zajlott.

A *negyedik* kutatás keretében a 900 önkéntes kérdőív révén kapott eredményeket elemezték. A kérdőíveket a New Jersey államban felállított Camp Kilmer menekülttábor lakói töltötték ki. A kutatókat meglepte, hogy a megkérdezettek fő frusztrációs forrása éppen ez a tábor volt. Ehhez képest kisebb arányban panaszkodtak a válaszadók a szabadidő hiányára, valamint az amerikai munkavállalást megnehezítő tényezőkre. Néhány válaszadóban felmerült a gondolat, hogy az emigráció következményeként amerikai státusuk alacsonyabb lesz majd, mint a Magyarországon odahagyott. Mindenki teljesen tisztában volt azzal, hogy figyelembe véve a várható politikai nehézségeket, majdnem lehetetlen visszatérniük. Ez az érzés magától értetődően nem vezethető le semmiféle romantikus vágyakozásból, inkább itt is kognitív disszonanciáról lehet szó. A válaszadók azért menekültek el, mert úgy érezték, hogy a kommunista elmélet szerint berendezett politikai és társadalmi rendszer áldozataivá váltak. Úgy tűnhetett, hogy ők a kommunista elmélet menekültjei. (Ez a leírás messzemenően egybevágott az anti-kommunista elmélet híveinek a motivációról alkotott képével.)

Másfelől azonban úgy is tűnhetett, hogy a menekülteket egyszerűen csak a jobb élet reménye hajtotta, és ilyen értelemben véve esetükben a kommunizmus-antikommunizmus diskurzus lényegtelen lehetett.

A MIT-ről (Massachusetts Institut of Technology) érkezett egyik szociológus nyomban észrevette ezt az ellentmondást, és kínálkozó összehasonlítási alapként az általa kutatott kínai menekültek példáját hozta fel. E példából kiindulva úgy vélekedett, hogy a magyar menekültek önmagukról nem ideologikus, hanem pragmatikus terminusokban gondolkodtak. A menekülteket szerinte büntudattal töltötte el a menekülés. Miként a kínaiak esetében látta, a magyarokról is feltételezte, hogy a menekültek szoros családi kapcsolatokat hagytak maguk mögött, amelyek rendszerellenes értékekre szocializálták őket.

Úgy látta, hogy ezek a családi értékek Magyarországon – éppen úgy, mint Kínában – mélyen a hagyományokban gyökereznek, és semmi közük sincs a kommunista intézkedésekhez. Bár az elmélet nem nélkülözi a kuriozitást, hallatára senki sem kapta fel a fejét.

Az *ötödikként* bemutatott kutatás 750 fő vizsgálatára terjedt ki. Ennek a kutatásnak a szimpóziumon felvetett kutatási problematikától eltérően csak az volt a célja, hogy az értelmiségi menekülteknek státusukhoz illő munkalehetőségeket derítsen föl. Egyedül itt merült föl, hogy a megkérdezettek önprezentációja akarva-akaratlan ráhangolódhat a kérdezők elvárásaira. A beszámoló szerint a menekültek azt hitték, hogy a kérdezők a kormányt képviselik, s ennek megfelelően alakították válaszaikat.

Ez a kutatás fényt derített arra, hogy a menekültek az osztály nélküli társadalom és a tervgazdálkodás viszonyait tartották magától értetődőnek. Rendkívüli meglepetéssel vették tudomásul, hogy Nyugaton verseny van, és nem feltétlenül kap mindenki munkát. A Magyarországról menekült mérnökök, orvosok és más értelmiségiek ezt a tényt nem kis megütközéssel vették tudomásul. A kutatók szerint a menekültek ugyan fizikailag maguk mögött hagyták a kommunizmust, lélekben azonban magukkal hozták azt az elvárást, hogy az államnak gondoskodnia kell róluk. Jóllehet ideológiai-lag nem helyeselték a kommunizmust, gyakorlatilag fejlődésként ismerték el azt, ami Magyarországon megvalósult. Úgy látták, hogy a magyar társadalom bizonyos szempontból érettebb, mint a Nyugat. Különösen a fiatalok között terjedt el ez a nézet. A fiatal értelmiségiek a kérdés alkalmával nyíltan hangoztatták, hogy a kommunizmus számos megnyilvánulása valóban rémséges és katasztrofális, más elemei viszont hasznosak. Ellentmondásnak tűnhetett, hogy míg elismerték az ipar és a bányák államosításának, valamint a földek kollektivizálásának eredményességét, a rendszer egésszében ellenszenves maradt számukra.

Az öt egymás után elhangzó kutatási beszámoló azt mutatta, hogy a hidegháborús tudás által konstruált romantikus menekültmotiváció mellett egyre gyakrabban derült fény a pragmatikus motivációra is. Az utolsó kutatás tűnhetett leginkább zavarba ejtőnek, hiszen a megkérdezett magyar értelmiségi menekültek sem a romantikus, sem a pragmatikus menekültmotivációt hangsúlyozó elvárásoknak nem feleltek meg. Ezzel szemben a plurális demokrácia és a piacgazdaság bírálatától sem riadtak vissza.

E kritikai mozzanatok felmerülése alapvetően megkérdőjelezte a menekültek hidegháborús reprezentációjának jogosultságát. Kiderült, hogy Bibó István bizonyára nem volt egyedül a véleményével, amikor azt írta, hogy „lehetséges az engedés és a kompromisszum azért, mert ma még – ameddig szét nem morzsolódik – létezik Magyarországon országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve a szabadságnak és a szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, emberségesen, fokozatosan és mindennemű kényszer nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes és nemcsak távol áll attól, hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.”¹⁵

A szeminárium résztvevői végül feltették a kérdést: „Mi az ismeretlen (X) tényező a helyzetben?” Erre a kérdésre senki sem tudott válaszolni. Úgy véljük, hogy azért született döntés a CURPH véghezvitelére, mert az amerikai társadalomtudósok politikus megrendelőiket kielégítő, ugyanakkor a szociológiai ismeretszerzés szabályainak megfelelő, igaz választ akartak adni erre a kérdésre. Ezt a célt szolgálta a Columbia Egyetemen 1957-ben beindított úgynevezett „Nagy Vizsgálat”, amelynek sorsát a következő fejezetben követjük végig.

A NAGY VIZSGÁLAT

Még a szeminárium előkészítésének idején, 1957. február 8-án, Henry L. Roberts, a CURPH Végrehajtó Bizottságának elnöke levéllel fordult a Ford Alapítvány Nemzetközi Képzési és Kutatási Osztályához, amelyben 211 250 dollárt két a vizsgálat finanszírozására.¹⁶ A levél tisztán és világosan felsorolja a CURPH céljait és fontosságát: „több mint 150 000 magyar állandó és folyamatos külföldre menekülése olyan potenciális adatforrást szolgáltat Magyarországról, a szovjet csatlós államokról, valamint a nemzetközi kommunista mozgalomról, amely megegyezik az eddig meglévő forrásokkal, vagy talán még túl is mutat a nyugati tudományos élet számára az elmúlt 12 évben hozzáférhető főbb forrásokon (zsákmányként szerzett német dokumentumok, kelet-európai kiutasítottak és szovjet menekültek vallomásai). Megítélésünk szerint a magyar menekültektől most megszerezhető információk olyan fontossággal bírnak, hogy paragon hagyásukat nem engedhetjük meg magunknak. Bármennyire is kockázatos egy ilyen vállalkozás elindítása, sajnálatos lenne, ha nem vállalnánk ezt a kockázatot, és a terület továbbra is teljesen elzárt maradna a nyugati tudományosság számára, ha a magyar menekültek emlékeit az enyészet martalékaul hagynánk. Az emlékek nyomtalanul eltűnnének anélkül, hogy összegyűjtöttük és elemeztük volna azokat, s hogy az összegyűjtés és elemzés után azokat a Kelet-Európa, valamint a totalitárius rendszer iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé tettük volna.”

¹⁵ Bibó: i. m. 897–898. o.

¹⁶ Henry L. Roberts 1957. február 8-án kelt levele John Howardhoz, a Ford Alapítvány Nemzetközi Képzési és Kutatási Osztályának vezetőjéhez. A levél másolata az ELTE Szociológiai Intézetében található.

A levél írója azonnali döntést kért, hangsúlyozva, hogy az idő sürget, a menekültek emlékei kifakulnak. A kutatás feladatául elsődlegesen a szovjetizált társadalomban élő emberek mindennapjainak rekonstruálását jelölte meg a javaslattevő, különös tekintettel a forradalmi robbanás emberi okainak feltárására.

A levélíró ismertette a kutatás tervezett módját, a kutatandó adatok milyenségét: „mivel a menekültek sietve hagyták el hazájukat, a kívánt információknak csupán az egyének személyes élményeire, véleményére szabad hagyatkoznia, s nem a statisztikai adatok tömegére”.

Kijelölte a legfőbb érdeklődési területeket: a magyar társadalom és az emberek *viszontagságos szovjetizálásának* hatása, valamint a szovjetizálás ellen kitért fegyveres felkelés története. Ezen belül különböző lehetséges kutatási irányokat vázolt fel az előterjesztő:

- a kommunistává nevelés és az ez elleni fellépés technikái,
- a kommunista párt működése,
- a Moszkvából érkező parancsok lehetséges kommunikációs csatornáit,
- a szociális feszültségek terei,
- a forradalom háttere, helyzete és motivációi.

Láthatóan frusztrálta az előterjesztőt az a tény, hogy Nyugaton senki sem volt képes a forradalom előrejelzésére, s e pozitívista vágyalom előtérbe helyezése fontos szerepet játszott a pénzkérés igazolásában. A levél nyomatékosan célzott rá, hogy a vizsgálat céljai nincsenek ellentmondásban az amerikai kormánypolitika kelet-európai célkitűzéseivel.

Kétféle információtypust emelt ki a javaslat:

- a megkérdezett által tudott, illetve megélt eseményekre vonatkozó információ,
- a megkérdezett személyről a névtelenséget biztosítva beszerezhető szociológiai-demográfiai információ.

Értelemszerű, hogy a kétféle megközelítéshez különböző feldolgozási technikákat kívántak igénybe venni. Az első információtypus összegzése és kiértékelése révén arra számítottak, hogy lehetséges lesz az események lehető legteljesebb krónikájának összeállítása, míg a másik típusú információ révén a megszerzett értesülések reprezentativitásának problémáját kívánták megoldani. A kérdést ausztriai és amerikai menekülttáborokban kívánták lebonyolítani.¹⁷ Az adatgyűjtést elsősorban Ausztriában, Franciaországban, Németországban, Svájcban, Angliában és a lehetőségektől függően Jugoszláviában tervezték végrehajtani. Az interjúalanyok utaztatását és elszállásolását a kért költségvetésből kívánták fedezni, csakúgy, mint a kérdezők bérét.

Az interjúkat magyarul vették fel. A lejegyzett válaszokat minden egyes esetben még aznap angolul diktafonra kellett mondani. A kérdést napi öt órára tervezték.

A javaslat szerzője külön hangsúlyt fektetett a kutatás nyitottságára. Minden titkosszolgálati tevékenységtől elhatárolódott, és a szigorú tudományosságot jelölte meg

¹⁷ A vizsgálat ütemezése: 1957. március 1.–március 31.: tervezés, szervezés, előtesztelés, kérdezők képzése; március 15.–május 15.: amerikai kérdés, előkészület az európai kérdésre; 1957. május 15.–szeptember 15.: tömeges kérdés; 1957. július 1.–szeptember 15.: előzetes elemzés; 1957. szeptember 15.–1959. január 31.: további elemzés, kiegészítő interjúk, konferenciák, publikációk.

vezérfonalként. Elutasította a zsurnalizmus szenzációhajhász mindennapiságát is, kizárva a gyűjtött anyag ilyen célú felhasználásának lehetőségét. A javaslatban az interjúk három fajtája különült el.¹⁸

Elemzés és eredmények

A Ford Alapítvány megadta a kért támogatást, és a kérdezés megindult. Egy-egy befejezett interjú hossza általában meghaladta a száz A/4-es formátumú gépelt oldalt. Az interjúk nagy részét a tervnek megfelelően 1957. június 15. és szeptember 6. között készítették el. Összesen 170 interjú készült el. Egy-egy interjú 150–200 oldal hosszú lett.¹⁹ Mivel a kérdezők nem minden esetben tartották magukat a vezérfonalhoz, az interjúk sok esetben véletlenszerűen és önkényesen eltértek az előzetesen rögzített kérdezési mintától. A megkérdezettek egyes témákra alig-alig reagáltak, más témák-

¹⁸ „A”-interjú: Ezt az interjútypust széles tematikai körben képelték el, de minden esetben szükségesnek tartották, hogy az interjúk kiterjenek néhány mindenki számára kötelezően felvetendő témára. Az interjú vezérfonalát New York államban kívánták kipróbálni.

1. Politikai hovatartozás, a kérdezett személyes élményei az 1944 utáni rezsimekről, az azokhoz való lojalitás; foglalkozás, neveltetés, iskoláztatás, vallás, nemzeti hovatartozás.

2. Az 1956-os történésekről adott beszámoló (mi, mikor, hol). Saját tapasztalatok, a menekülés módja, a menekülés tényszerű és motivációs háttere.

3. Vélemények és attitűdök *részletes* feltárása, különös tekintettel a személy ideológiai, politikai álláspontjára, Magyarország jövőjére és múltjára, a kommunizmusra, Oroszországra, Amerikára, különböző politikai személyiségekre, más csoportokkal szemben kialakított attitűdökre. Külön kérdések vonatkoztak a nem politikai témákra.

„B”-interjú: Ezekre az interjúkra a terv szerint akkor kerülhet sor, amikor a megkérdezett különösen fontos vagy érdekes személynek tűnik. A „B”-interjú célja a kényesebb információk megszerzése. (Egyház-állam viszony, etnikai konfliktusok, állami tervezési eljárások, szovjet személyzet, helyi pártszervezetek működése.)

„C”-interjú: Kérdőív, amelynek feladatául a személyes adatok – mint kereset, családi állapot stb. – rögzítését jelölték meg, így segítve elő a teljesebb kép kialakítását. Érvként (már akkor is) azt hozta fel a levélíró, hogy az önkéntes kérdőív jóval olcsóbb módszer, mint a személyes kikérdezés, és kiegészítheti a kikérdezéses módszerrel nyert adatokat.

¹⁹ Az 50 oldalas kódutasítás segítségével több száz pozíció mentén lekódoltuk az interjúkat. Az adatokat számítógépes feldolgozásnak vetettük alá, s a következőkben ennek az elemzésnek az eredményeit mutatjuk be.

ban pedig sokszor igen hosszan, nagy terjedelemben adtak válaszokat.²⁰ A vizsgálat időpontjában összesen 57 interjú volt számunkra elérhető.²¹

A megkérdezettek demográfiai és szociológiai háttere

Az általunk megtalált megkérdezettek túlnyomó többsége (91 százalék) férfi. Életkorukat tekintve viszonylagos többségük 22 és 35 év között volt (40 százalék). A 22 évesnél fiatalabbak aránya 26 százalék (alsó korhatár 17 év) volt, míg a 35 évesnél idősebbek 34 százalékos arányban fordultak elő (a legidősebb megkérdezett 54 éves volt). Vallási hovatartozás szerint a minta eloszlása a magyar népesség vallási megoszlásához hasonló volt.

Családi állapot szerint nézve a mintát azt találtuk, hogy 35 százalék házas, 65 százalék pedig egyedülálló. A megkérdezettek 35 százalékának gyermeke is volt a kérdés idején.

Osztályeredet szerint az interjúalanyok kis csoportja (24 százalék) tartozott a felső osztályhoz, a többség (49 százalék) a középosztályba sorolódott, a munkások aránya 12 százalék, a paraszti származásúak aránya pedig 15 százalék volt. A megkérdezettek átlagos iskolai végzettsége igen magas: egyetemi végzettségű 31 százalék, érettségizett 31 százalék, s a többiek szakmunkásképzőt vagy csak általános iskolát végeztek.

A rendelkezésünkre álló minta sajátosságát mutatja, ha megnézzük, hogy mit válaszoltak a megkérdezettek arra a kérdésre, hogy mi volt apjuk foglalkozása, amikor 14 évesek voltak.

A válaszok szerint 22 százalékuké vezető, 25 százaléké értelmiségi, 12 százaléké szellemi foglalkozású, 25 százaléké szakmunkás, csak 12 százaléké szakképzetlen munkás vagy paraszt (adathiány 4 százalék).

Az adatok azt mutatják, hogy a magyar társadalom 1956-os társadalmi struktúrájához hasonlítva a megkérdezett magyar menekültek körében a magasabb társadalmi rétegek messze túlréprezentáltak az alacsonyabb társadalmi rétegekhez képest. Felte-

²⁰ A következő témák váltottak ki nagyfokú válaszadói aktivitást:

- munka (section „W”),
- iskoláztatás (section „S”),
- élmények a forradalommal kapcsolatban (section „R”),
- '56 előtti állapotok, különös tekintettel a politikai helyzetre, a kisebbségekkel való viszonyra (section „G”).

²¹ Az általunk végzett kódolás óta a teljes anyag hazaérkezett, és az Országos Széchényi Könyvtárban található. Sajnálatos módon azonban – bár az interjúk a CURPH termékei – struktúrájuk és jelzetelésük nem azonos az általunk vizsgált anyagokkal. Így a kiegészítő kódolás irányába tett erőfeszítéseink sajnos nem hoztak eredményeket. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálat reprezentativitása akkor sem változott volna, ha a fennmaradó interjúkat is lekódoljuk, azaz adataink csak annak a maroknyi embernek az attitűdjéről számolnak be, akikkel a vizsgált interjúk készültek. Mivel az ilyen dokumentumokban sem dúskálunk, úgy véljük, az alábbi elemzés a reprezentativitás hiánya ellenére sem nélkülöz minden érdekességet.

hető, hogy a teljes meginterjúvált kör közelebb áll ehhez a mintához, mint a kibocsátó társadalomhoz.²²

Elsőként a társadalmi státus faktorait hoztuk létre. Két dimenziót tudtunk mérni (1. táblázat). Az első dimenzió azt a triviális tendenciát mutatta, miszerint a jobban iskolázottak jobban fizető és magasabb presztízssú állásokat töltenek be, mint azok, akiknek iskolázottsági szintje alacsony. A másik dimenzió azt mutatta ki, hogy ha leszámítjuk a fenti korrelációt, szignifikáns kapcsolat mutatható ki az esti tagozaton szerzett diploma és a magas fizetés között. Ezáltal tehát meg tudjuk különböztetni azokat, akik foglalkozásuktól függetlenül, esti végzettség birtokában, magas fizetésű munkakört töltöttek be, valamint azokat, akiknek nem volt esti végzettsége, és nem volt magas fizetése.

Gyermekkorukra emlékezve a megkérdezettek több mint fele közölte, hogy tartottak cselédet, s többségük szerint a család az átlagosnál jobban élt. A háború és a rendszerváltás következtében mind a cselédek, mind a családi vagyon eltűnt, s csak az emlékek maradtak. Származási diszkriminációról 68 százalékuk tett említést.

Mindennek ellenére a megkérdezettek zömében a kérdés idején boldog gyermekkor képe élt, felnövekedésük során szüleik nem nagyon korlátozták őket. Szerencsésnek tartották magukat, mert családjuk összetartott, és a családtagok megbíztak egymásban.

A többség (54 százalék) Budapestről menekült, illetve vidéki várost hagyott oda (49 százalék). Mindössze 5 százalékuk élt falun. Jellemző tendencia volt, hogy akik nem Budapestről érkeztek, azok inkább a nyugati megyékből, semmint a keleti országrészekből menekültek Nyugatra. A túlnyomó többség 1956 novemberében és decemberében szánta el magát a menekülésre. 70 százalékuk korábban soha nem hagyta el Magyarországot, a külföldön jártak egy kis része pedig hadifogolyként látott idegen országot.

A megkérdezettek viszonya a kérdéshez

A kérdezők a kérdés befejeztével tízfokú skálák segítségével minősítették a megkérdezetteket kommunikációs hozzáférhetőség, őszinteség és együttműködési készség, valamint válaszadási képesség szempontjából. Ez igen fontos információ, hiszen azt mutatja, hogy miként ítélték meg az amerikai kérdezőbiztosok a magyar információs források együttműködési hajlandóságát. A megkérdezettek többsége mind a négy szempont szerint 7–10 pontot ért el. Bár az interjúkészítők véleménye az volt, hogy a magyar menekültek a kérdéshez pozitívan viszonyultak, a tényleges válaszok több esetben is vonakodást mutattak. Itt emlékeztetnünk kell arra az episztemológiai csapdahelyzetre, ami az egész kérdezési szituációt meghatározta. A magyar menekültek

²² Az adatfeldolgozás során (G. Tóka: *Ideological constraints on the political attitudes of the 1956 Hungarian refugees. Paper presented at the 25th National AAASS Convention in Honolulu, 1993*) a kis elemszám miatt aggregált mutatókat alakítottunk ki. Jóllehet senki sem volt, aki minden esetben választ adott volna, becslés alapján minden válaszadóhoz hozzá tudtuk rendelni a megfelelő értékeket. Eljárásunk során a PRINALS-módszert alkalmaztuk. E nem szabványos módszer rotálatlan faktorokat eredményez (A. Gifi: *Nonlinear Multivariate Analysis*. New York, 1990, Wiley).

nem egyenlő félként kerültek a beszélgetésekbe, hanem az új hazába érkezve az újra-kezdés kínjával küszködve vállalták a gyakran többnapos kikérdezést. Vélhetőleg az interjúkért fizetett szerény napidíj is növelhette a részvételi hajlandóságot. Ám ennél sokkal fontosabb és érdekesebb, hogy számos esetben kimutatható a képzelt norma-követés más kérdőíves kutatásoknál is gyakran fellelhető szimptomája: az a jelenség, amikor a kérdezett az interjúkészítő fejével próbál gondolkodni, és olyan válaszokat ad, amelyekről úgy véli, segítségükkel elnyeri a hatalmi helyzetben levő kérdező helyeslését.²³

Nemzeti tudat

A magyar történelem meghatározó, a világtörténelem szempontjából is figyelembe veendő eseményeire vonatkozó kérdés kapcsán a válaszadók leggyakrabban azt említették, hogy Magyarország a Nyugat védőbástyája, a kereszténység védelmezője volt. Ha a tatárjárás elhárítását is ideszámítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarország történelmileg determinált pajzsszerepének említése általános volt a megkérdezettek körében. A második leggyakrabban említett esemény (mindenki négyet említhetett, ha akart) a kereszténység felvétele, az államalapítás, Szent István megkoronázása volt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc említése is számottevő volt. A kommunizmus elleni harcot csak ketten említették.

Arra a kérdésre, hogy Magyarországnak melyik kormánya volt a legjobb a huszadik században, a megkérdezettek 35 százaléka azt válaszolta, hogy ilyen kormány nem volt. Bethlen István, Teleki Pál kormányait néhányan említették, s szintúgy néhány első világháború előtti magyar kormányt.

A megkérdezettek csak néhány esetben tudtak a magyar történelemben demokratikus periódust megjelölni. Egészében véve a magyar történelmet a demokratikus politikai fejlődés hiányával jellemezték. Egyik említett periódus sem tartott sokáig. Az 1848–49-es szabadságharc másfél éve, valamint száz évvel később a koalíciós időszak pár éve számított a megkérdezettek szemében demokráciának. A demokratikus periódusok sorában az 1956-os forradalom két hetét is említették néhányan.

A magyar kultúra lényegét firtató kérdésre sokkal kevesebben válaszoltak. A válaszadók többsége az irodalmat és a zenét tartotta a magyar kultúra leginkább nélkülözhetetlen alkotóelemének. A természettudomány ágait és a festészetet jóval kevesebben említették, a szobrászatot, a filmművészetet és a színházművészetet senki.

Legkevésbé a magyar nemzeti karakterre vonatkozó kérdés aktivizálta a megkérdezetteket (ez a tendencia mind a mai napig jellemzi a magyarokat). Néhányan ugyan említettek sztereotípiákat, de a válaszadók is beérték egy-két tulajdonság említésével. A *haza* fordult elő legtöbbször.

Bár a magyar nemzeti autosztereotípiából levezetett karakterjegyeket kevesen említették, akik mégis, azok markánsan nyilvánultak meg. Szemléltetésül bemutatunk két idézetet:

²³ Sajnálatos módon a vizsgálat jellegéből következően e torzítás kiszűrésére nincs módunk, a nehézséget csak jelezni kívántuk. Ugyanakkor nem szeretnénk lebecsülni a normakövető válaszokban rejlő torzítások nagyságát, amely vélhetően jelentősen befolyásolta a kutatás végeredményeit.

A magyarokra jellemző a „szabadságszeretet, átütő individualizáltság, lovagiaság, lojalitás és lelkesedés, amely néha extremitássá fajul. Általános a hajlam a szélsőségekre, kiváló hadi virtus, vitézség, nem állandó, de kiváló munkateljesítmény, átlagosan magas IQ, feltaláló hajlam és éhség a kultúrára. A magyarok idealisták, nem praktikusak, de segítőkészek, szeretik a luxust” (118-as interjú).

„A magyar igaz, őszinte és egyenes. Szeret dolgozni, szereti az igazságot, és ezért harcolni is kész. Spirituális életét önmagában éli, míg a németek kivagyik, hiúk és büszkék”, és „aprólékosan módszeresek, kispolgárok és erős csordaöszönük van” (36-os interjú).

A trianoni, illetve párizsi békeszerződések nyomán kialakult magyar határokat a megkérdezetteknek csak negyede fogadta el, de csak abban az esetben, ha a magyar nemzeti kisebbségek alapvető demokratikus és emberi jogai nem sérülnek. Általában idegenkedtek az irredentizmustól, s többségük valamiféle békés határrevízióban reménykedett. A magyarok és a közép-európai térség más nemzetei közötti konfliktust a többség nem említette. A Szovjetunió magyarországi jelenlétét láthatóan nem nemzeti terminusokban értelmezték.

A kelet-közép-európai kis nemzetek egymáshoz való viszonyának alakulását a megkérdezettek túlnyomó többsége konföderációs, illetve föderációs keretek között képzelte el. Oroszországot sem szovjet, sem eredeti nemzeti értelmében véve nem sorolták a föderáció vagy konföderáció potenciális tagjai közé. A semleges, független Magyarország gondolata nem tűnt vonzóknak számukra.

Külpolitikai nézetek – nyugati tömegkommunikációs hatások

A korabeli külpolitikai retorikában nap mint nap forgalmazott imperializmusnak a megkérdezettek túlnyomó többsége számára negatív jelentése volt (nem tudni azonban, hogy a szót, vagy a szó által ideologikusan megidézett jelenséget utasították-e el inkább).

Fő ellenségnek az Amerikai Egyesült Államok számított, éppen az az ország, ahova a megkérdezettek többsége igyekezett. Arra a kérdésre, hogy miként vélekedtek akkor az USA-ról, amikor az emigrációra még nem gondolhattak, a megkérdezettek harmada válaszolta azt, hogy már akkor is szerette és becsülte ezt az országot. A többiek kerülték a választ, illetve visszafogottan nyilatkoztak.

A megkérdezettek véleményét nyolc olyan témában kérték ki, amelyek az ötvenes évek első felében sokszor szerepeltek mind a nyugati rádióadásokban, mind a belföldi tömegkommunikációs eszközök közleményeiben. E kérdésekkel azt lehetett vizsgálni, hogy a megkérdezettek milyen mértékben hatottak a nyugati közlések.

A Japán kapitulációját eldöntő 1945-ös hirosimai atomtámadás emlékét a korabeli kommunista propaganda azzal a szándékkal tartotta ébren, hogy rá lehessen mutatni az amerikai imperializmus vétkeire. A megkérdezettek nem osztották a hivatalos hazai értékelést, s többségük a nyugati értelmezéssel egybehangzóan vélekedett. A koreai háború témája megint csak kiváló alkalmat biztosított az ötvenes évek kommunista tömegkommunikációs eszközeinek arra, hogy az USA agresszivitását, az amerikai imperializmus ragadozó természetét bizonyíthassák. Ebben a kérdésben a válaszadók már hiszékenyebbnak bizonyultak, mint az előzőben, sok volt a konfúz

válasz is, és csak egy kisebbség hangoztatott a nyugati interpretációval egybecsengő véleményt.

Az egykorú kommunista propaganda előszeretettel állította be a Német Szövetségi Köztársaságot a neonácizmus és revansizmus színterének, jeleiket a német újralfegyverzésben vélték felismerni. A válaszadók nem osztották ezt az értelmezést, de válaszaik többnyire zavarosnak bizonyultak, s csak egy kisebb csoportjuk álláspontja állt közel a nyugati értelmezéshez.

Az 1953-as berlini munkásfelkelés kapcsán szintén a zavaros válaszok voltak többségben, de a hivatalos kommunista álláspontot többnyire nem osztották a válaszadók, s akiknek koherens véleményük volt, azok inkább a nyugati értelmezést fogadták el, miszerint a keletnémet munkások igazságos felkelését a szovjet hadsereg kíméletlenül elnyomta.

Ugyanez a tendencia mutatkozott az 1955-ös genfi csúcstalálkozó megítélésében is: konfúz vagy a nyugati állásponthoz hasonló vélemények fordultak elő.

Politika – gazdaság – társadalom

A rendszer politikai centrumát a megkérdezettek a Magyar Dolgozók Pártja vezető körében látták, azonban a többség az igazi hatalmat Moszkvának, a Szovjet Kommunista Párt vezetőinek tulajdonította. Rákosi és az ÁVH autonóm hatalmi tényezőként történő említése nem volt jellemző.

Arra a kérdésre, hogy a kommunista rendszer változtatásra szorul-e vagy sem, a válaszadók egyik csoportja azt válaszolta, hogy mindent meg kell változtatni (37 százalék). Másik jelentős csoportjuk úgy vélekedett, hogy majdnem mindent meg kellene változtatni, de bizonyos elemeket ugyanakkor meg kellene tartani (47 százalék).

Megőrzendő szocialista vívmányokként a megkérdezettek közül a legtöbben a földosztást, a nagyipar, a bankok államosítását, valamint a társadalombiztosítást említették. Egy válaszadó három vívmányt is említhetett.

A 127-es interjúból vett idézet jól szemlélteti a szocialista ideológia által befolyásolt elképzelést arról, hogy miként kellene az üzemeket vezetni: „A munkásoknak engedni kéne, hogy beleszólhassanak a vállalat vezetésébe, hatalmuk inkább indirekt lenne. Jogukban kéne állni, hogy meghatározzák, kik legyenek a vállalatok egyes kulcspozícióiban, és ezeknek milyen kvalifikációkkal kell rendelkezniük. Mikor a kulcspozíciókat betöltötték, elfoglalóik érezni fogják a munkások befolyását. Ezeknek az embereknek olyan befolyással kell rendelkezniük, hogy meghatározhassák, hogy mit termeljen a gyár stb. [...] Énszerintem a haladás szelleme egyértelműen megköveteli a kormány irányítását”.

A liberális szabadságjogok biztosításának gondolata igen népszerű volt a megkérdezettek között. A politikai pártok feltétlen visszaállítását 63 százalékuk helyeselte, s szabályozott visszaállítását további 23 százalék tartotta volna jónak. A teljes és feltétlen szólásszabadsággal 74 százalék értett egyet, a többiek szabályozott keretek között képzelnék el a jog érvényesülését. Még nagyobb arányban (81 százalék) értettek egyet azzal, hogy mindenkinek legyen szabad a kormányt bírálnia. Ugyanilyen magas arányban helyeselték a gyülekezési szabadságot. A kormány elleni fegyveres

felkelést abban az esetben helyeselték, ha a kormány nem képviseli a többség érdekeit, és/vagy idegen érdekeket szolgál.

Gazdaságpolitikai elképzeléseikre a szocialista és a kapitalista rendszer egyes elemeit vegyítő, harmadikutas elgondolások voltak jellemzők. Távolról sem nyilatkozott meg a témában mindenki, de aki szólt, az államosítások revízióját, a nagyipar túlzott fejlesztésének leállítását, a magánszektor bevezetését, a szabadpiac megteremtését sürgette. Népszerű volt a mezőgazdasági kistermelésen nyugvó Kert-Magyarország vágyképe is. Külföldi tőkéről, teljes tulajdoni restaurációról nem esett szó.

Az egészségügyi szolgáltatásokról a válaszadók zöme (78 százalék) elismerte, hogy 1945-öt követően körük kiszélesedett, elérhetővé vált a tömegek számára. Az a kérdés viszont megosztotta a válaszadókat, hogy időközben a színvonal javult vagy romlott (kisebbségben voltak az utóbbi nézetben lévők).

Hasonlóan magas arányban voltak azok, akik a kommunista rendszer művelődéspolitikájáról voltak jó véleménnyel.

Az osztályszempont eleveenségére utal, hogy a megkérdezettek 72 százaléka igenlően válaszolt arra a kérdésre, hogy vannak-e az egyes társadalmi osztályokat egymástól megkülönböztető, jellegzetes karakterjegyek. A többség szerint ezek a különbségek már a világháború előtt is megvoltak, de azóta a szerepük csökkent.

A világháború előtt a nagybirtokosok és a parasztok közötti osztálykonfliktust látták jelentősnek. Az ötvenes évek magyar társadalmában alig-alig láttak osztályellentétet. Sem a munkás-paraszt, sem a munkás-értelmiségi ellentét nem tűnt számukra fontosnak.

A fenti nézetekkel konzisztens, hogy a többség szerint az osztályok közötti egyenlőtlenység a két világháború közötti magyar társadalomban nagyobb volt, mint az azt követő időszakban. A nagyobb kiegyenlítetttség ára azonban jól láthatóan az életszínvonal minden rétegre és osztályra kiható süllyedése volt. A megkérdezettek különösen a parasztság gazdag és középrétegeit látták süllyedőben. Emelkedést egyetlen esetben, a párttagok esetében észleltek.

Egy jellemző részlet: „kétségtelen, hogy történtek jó dolgok a mostani rendszer alatt is. Például a magyar parasztság nagy része igen rossz körülmények között élt a kommunisták előtt. A panaszos szó gyakori volt. Ezen a területen a helyzet érezhetően megváltozott, jobbra fordult.” Sőt, néhol még „túlfejlődésre” is panaszkodik a megkérdezett: „Sok parasztleány és -leány esett át gyorsképzésen, hogy technikus vagy mérnök legyen, de vágyakoznak vissza a föld után. Én biztatnám őket, hogy menjenek vissza a földekre, és dolgozzanak ott.” Az interjúalany máshol a régi rendszer kötöttségei ellen szól: „A kommunisták szétzúzták azokat a szociális gátakat, amelyek az emberek különböző csoportjait elválasztották. Semmiképpen sem lenne jó, ha a két világháború közötti rendszer visszajönne.” A szabad gyülekezési joggal kapcsolatban ezt mondja: „Könnyen elképzelhető, hogy a teljes gyülekezési szabadság utat engedne a fehérterrornak (White Revolution)” (108. interjú).

Politikai identitás

A megkérdezettek egyik fele saját magát politikailag érdeklődőnek, másik fele politikailag közömbösnek minősítette. A megkérdezettek fele úgy jellemezte magát, hogy

„mindig is a rendszer ellen volt”, míg a többiek valamilyen fokú szimpátiát árultak el a kommunizmus iránt.

Ötven százalékuk az 1945 és 1948 között működött pártok közül egyetleneggyel sem rokonszenvezett. A rokonszenves pártok sorában leginkább a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, valamint a Független Kisgazdapártot említették.

A megkérdezettek fele nem említett politikai párthovatartozást. Akik igen, azok a Független Kisgazdapártot, a Kereszténydemokrata Pártot és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot nevezték meg. Ugyanez a tendencia, ha azt nézzük, hogy a megkérdezettek milyen pártrokonszenveket tulajdonítottak apáiknak.

Az MDP tagja volt 14 százalék, nem volt tag 86 százalék. DISZ-tag volt 48 százalék.

Vallási identitás

A megkérdezettek többsége – miként a magyar társadalomé – katolikus vallású volt. Kevesebben számoltak be református, s még kevesebben evangélikus hovatartozásról. Az egyházhoz tartozás ambivalenciájára utal, hogy a többség (70 százalék) nem tartotta már magát hívőnek, azonban legalább havonta egyszer látogatott egyházi szertartásokat. A megkérdezettek úgy látták, hogy a vallás befolyása a fiatalokra erőteljesen csökken. Az egyház rendszerellenességét 23 százalék egyáltalán nem, további 42 százalék csak kevéssé észlelte. A békepapokról a megkérdezettek nagyon rossz véleményvel voltak. Jobb esetben manipuláció áldozatainak, rosszabb esetben kommunista vagy titkosszolgálati ügynököknek tartották őket.

Zsidók, antiszemitizmus

A minta 72 százaléka igenlően válaszolt arra a kérdésre, hogy ismeretségi körükben voltak-e olyan személyek, akiket zsidónak tartottak. A magyar társadalomban a megkérdezettek 32 százaléka észlelt antiszemitizmust, a többiek az antiszemitizmus hiányáról vagy egyenesen filoszemitizmusról számoltak be. Igencsak megosztotta a kérdezetteket az a kérdés, hogy a forradalom alatt voltak-e antiszemitának minősíthető jelenségek. Többségben voltak, akik szerint ilyen jelenségek nem fordultak elő, s egy kisebbség vallotta az ellenkezőjét. A felbukkanó antiszemitizmus okaként a válaszadók a zsidók szerepvállalását jelölték meg a pártban és a rendszer vezetésében. 51 százalék kifejezetten vezető szerepek betöltését róta fel a zsidóknak, s a többiek is osztották azt a véleményt, hogy a kommunista rendszerben erőteljesen érezni lehetett a zsidók jelenlétét.

E téma esetében kigyűjtöttünk néhány jellemző szó szerinti idézetet. A legjellemzőbb megnyilvánulás a következő paradoxont hangsúlyozta: „Az emberek nem szerették a zsidókat, de nem volt antiszemitizmus.”

Mindenki különbséget tesz ugyan a zsidó származású kommunista vezetők és a nem kommunista zsidók között, ám egyúttal azt is hangsúlyozzák, hogy a „rendszer az övék volt”.

„Nagyon sok zsidó barátom volt, van, és mindig lesz egynéhány. Nekik ugyanaz volt a véleményük a rendszerről, mint nekem, utálták. [...] Amíg a mai rendszer működik, a zsidóknak nincs félnivalójuk [...] jobban fognak élni, mint az átlag [...], de a

rendszer szétesése után nem lennének biztonságban Magyarországon [...] A zsidókat saját érdekükben el kéne távolítani a magyar földről.”

„A rendszer az övük volt. [...] A zsidók okozták a legnagyobb bajt az országnak. És nemcsak én gondolom így, hanem nagyon sokan a falumból. [...] Minden kommunista vezető zsidó volt. Egy rendes zsidót sem lehetett találni a faluban.”

Egy másik megkérdezett hozzáteszi: „Jobb lenne, ha a zsidók emigrálnának Magyarországról. Ez nemcsak az én véleményem, hanem a falué. Jobb lenne, ha egyedül hagynák a magyarokat.”

A nyílt vagy lappangó antiszemitizmusra utaló szövegrészek száma alacsony, ám jelentőségük így sem elhanyagolható.

Mindennapi élet

Munkahelyéről beszélve a többségnek a technikai feltételek tekintetében jó emlékei voltak. Igazi kifogásként csak a zsúfoltságot említették. A munkatársak többnyire idősebbeknek tűntek, mint a kérdezett maga. Iskolai végzettség és társadalmi státus tekintetében a munkatársakat a megkérdezettek vagy magukhoz hasonló, vagy szociálisan kevert összetételűnek észlelték. A munkahely légkörét ötfokú skálán értékelve a többség kedvező osztályzatot adott, ami arra utal, hogy a megkérdezettek jól érezték magukat munkahelyükön. Ezt megerősíti, hogy a visszaemlékezések szerint az egy helyen dolgozók gyakran összejöttek a munkahelyen kívül is. Akik ilyen összejövetelekről beszámoltak (és ez volt a többség), azok szerint a beszélgetésekre az őszinteség és a nyíltság volt jellemző. Mindazonáltal a munkahelyek nem nélkülözték a gyanakvás légkörét. A megkérdezetteknek csak egy ötöde tagadta határozottan, hogy voltak olyan személyek, akiket vagy az Államvédelmi Hatóság, vagy a személyzeti osztály épített be közéjük. Mindenesetre a megbízható ismerősök körét igen szűkre vonták. Azon belül azonban a politikai témák megvitatását egyáltalán nem kerülték, s intenzív társas életet éltek. A szélesebb társaságban megvitatott témák sorában a sportot, az időjárást és néha-néha közvetetten a politikai jelentőségű témaköröket említették.

A közvetlenül politikai témájú kommunikációt a nyilvános helyeken kerülték. Ez annál is inkább indokoltnak tűnik, mert a rendszer igazán erős oldalának a mindent átható titkosrendőrség működését, a honi és a szovjet elnyomó szervek kikerülhetetlen jelenlétét látták. A rendszer Achilles-sarkát a tömegbázis hiányában, az általános népszerűtlenségben vélték felfedezni.

Az iskolai oroszitanítás következményeképpen a megkérdezettek fele tudott valamit oroszul. Csaknem ugyanekkora arányban voltak olyanok, akik részt vettek a rendszeres marxista–leninista oktatásban. Az ideológiai indoktrináció hatását igen alacsony fokúnak minősítették.

Arra a kérdésre, hogy a kommunisták hány százaléka volt igazi hívő, a megkérdezettek többsége azt válaszolta, hogy csak egy csekély hányaduk hitt igazán a rendszerben.

Az életszínvonal alakulásával a megkérdezettek egyharmada elégedetlen volt, de a többség véleménye szerint az életszínvonal 1956-ra részlegesen vagy egészében véve javult.

A többség (66 százalék) fizetése ezer és kétezer forint között volt. Nagyjából azonos arányban fordultak elő azok, akik 1000 Ft alatti fizetést kaptak, és azok, akik 2000 forint felettit. A túlnyomó többség úgy vélte, hogy az átlagoshoz képest jobb munkája és munkahelye volt, és fizetését is kedvezőbben értékelte az átlagfizetéshez képest.

A megkérdezettek elismerték ugyan, hogy az életszínvonallal való elégedetlenség egyes társadalmi csoportok esetében fontos lehet, de a saját esetükben a gazdasági tényező szerepét nem becsülték túl sokra abban, hogy frusztrációt éreztek. Frusztráló tényezőket a megkérdezettek vagy nem említettek, vagy ha mégis, akkor a demokratikus jogok hiányát. Más frusztrációs tényezők említésének hiánya még inkább feltűnő, mivel a kódutasításban alaposan felkészültünk a lehető legszélesebb frusztrációs választékra (vallási üldözés, tulajdon elvesztése, osztályszempontú diszkrimináció, nemzeti sérelmek, kizártság, unalom, intellektuális elszigeteltség, szovjet jelenlét).

A mindennapi élelmezés kapcsán a megkérdezettek többsége úgy vélekedett, hogy a háború előtti szinthez képest 1956-ban az emberek kevesebbet ettek, rosszabbul táplálkoztak. A romlást azonban a háborúnak tulajdonították, mert az 1946-os évhez viszonyítva már javulásról adtak számot.

A háború előtti időszakot öltözködés szempontjából is jobbnak minősítették, bár 1946 óta folyamatos javulást éreztek.

A nemek egymás közti kapcsolatainak alakulását úgy látták, hogy a korábban merev szexuális erkölcsök fellazultak, a nemi kapcsolatok bonyolítása egyszerűbbé vált. A többség erkölcsi hanyatlást észlelt. A nők helyzetét a megkérdezettek egyik fele javulóként, másik fele romlóként jellemezte.

A megkérdezettek rendszeresen olvasták a napi és a heti sajtót (65 százalék rendszeresen olvasta a *Szabad Népet*), ennek ellenére az volt a véleményük, hogy semmit sem lehet elhinni, amit az újságok írnak. A nyugati rádióadók közül a BBC-t jóval többen hallgatták, mint a Szabad Európát, s az előbbit többre is becsülték. Különösen népszerű volt körükben az *Irodalmi Újság*. Moziba jártak, magyar és nyugati szerzők könyveit olvasták. A magyarok közül a klasszikus, a nyugatiak közül a kortárs szerzőket említették gyakran.

A felkelésről és azután...

A megkérdezettek 26 százaléka vallotta magáról, hogy tevékenyen részt vett a forradalomban, harcolt a szovjet hadsereg ellen. Itt ismét csak utalnunk kell arra, hogy a kérdézési szituáció valószínűsíthetően inspirálta az olyan válaszokat, amelyekről úgy vélték, hogy találkoznak az amerikai kutatók (és hivatalok) egyetértésével.

Arra a kérdésre, hogy mikortól számítható a kezdet, zömük Tito és Hruscov kibékülésének időpontját említette, ezt követte válaszaikban Nagy Imre első miniszterelnöksége, majd a poznaí felkelés. Fontos mozzanatnak tartották Nagy Imre rehabilitálását, valamint Rajk és társai újratemetését. A forradalmat kiváltó okok sorában a kulturális és politikai elnyomást hangsúlyozták leginkább, a gazdasági kiváltó okok hangsúlyozása kevésbé volt jellemző. Egy kisebbség szerint a felkelés nem volt anti-kommunista, de a többség szerint a későbbiek során határozottan jelen volt az anti-kommunizmus tendenciája.

Az eseményekről való tájékozódás forrásai közül a kérdezők a személyes tájékozódás mellett az írott forrásokat és a rádiót említették. Legtöbben egymástól tájékoztak. Az élőbeszéd forrásai a munkatársak és az ismerősök voltak.

A többség a forradalom napjaiban megjelent újságoknak nem tulajdonított döntő szerepet az események alakulásában. Leginkább a *Szabad Népet* és a *Hétfői Híreket* olvasták. E lapokon kívül a többség rendszeresen olvasott legalább egy új forradalmi lapot (például *Nemzetőr*, *Szabad Honvéd*).

Az információk forrása leginkább a Szabad Kossuth Rádió volt. Ezt követte a BBC, s csak harmadik helyen szerepelt a Szabad Európa Rádió. Az Amerika Hangja a visszaemlékezések szerint gyakorlatilag nem játszott szerepet.

Nagy Imréről 32 százalék vélekedett úgy, hogy kommunista volt ugyan, de személyében az ország jó vezetőt kaphatott volna. Többségben voltak azonban a Nagy Imrével kapcsolatosan szkeptikus véleményen lévők. Az események főszereplői közül a legtöbben (54 százalék) Maléter Pált említették, személyét egyértelműen pozitívan értékelve. (Bibó Istvánra csak 4 százalék hivatkozott.)

Nagy Imrében a legtöbben a demokratikus és/vagy szocialista rendszer megteremtésén munkálkodó politikust látták (60 százalék). A megkérdezetteket élesen megosztotta az a kérdés, hogy a forradalom feltételezett győzelme esetén Nagy Imre hatalmon tudott volna-e maradni, vagy sem. Egyenlő arányban voltak olyanok, akik szerint a politikus megtarthatta volna a hatalmát, és azok, akik szerint a hatalom kicsúszott volna a kezéből.

Ha szabad választásokra került volna sor, a megkérdezettek többsége (52 százalék) a Független Kisgazdapártot tartotta győzelemre esélyesnek. A második helyre a kereszténydemokratákat, a harmadikra a szociáldemokratákat tették. A Nemzeti Parasztpárt került volna szerintük a negyedik helyre. A liberálisoknak nem sok esélyt adtak, azt pedig kizárták, hogy a kommunisták bejuthattak volna a szabadon választott parlamentbe.

Kérdés persze ebben az esetben, hogy milyen pártba léphetett volna be Nagy Imre, akit a legnépszerűbb vezetőnek tartottak a megkérdezettek (37 százalék). Őt követte Kovács Béla (37 százalék), a Kisgazdapárt vezetője. Mindszenty potenciális politikai szerepének korlátozottságára utal, hogy csak 15 százalék említette őt mint az ország leendő vezetőjét.

Politikai-ideológiai attitűdök

Mielőtt kialakítottuk volna a politikai-ideológiai nézeteket mutató aggregált változót, létrehoztuk a leendő változó részét képező egyes politikai attitűdök változóit. E változók értékeinek megoszlását a 2. táblázatban mutatjuk be. (A táblázat sorai abszolút számokat mutatnak.)

A következőkben az egyes értékek gyakorisági eloszlása alapján értelmezzük az egyes politikai és ideológiai álláspontok előfordulási mintáit.

Az üzemek vezetése

Ki vezesse az üzemeket? A többség a munkástanácsokat vagy a szakszervezeteket tartotta erre a legalkalmasabbnak.

A munkások vezető szerepe

A megkérdezettek 40 százalékának nem volt határozott véleménye ebben a kérdésben. A véleményt nyilvánítók körében azok voltak többségben, akik a munkások vezető szerepét helyeselték.

Az ipari termelés növelésének megítélése

A megkérdezettek véleménye kétpólusú eloszlást mutat. Egyik felük helyeselte az ipari termelés növelését, másik felük nem, s mintegy 20 százalék azon az álláspon-
ton volt, hogy a termelésnek rugalmasnak kell lennie, beleértve a csökkentést is.

A könnyűipar államosítása

A válaszadók többsége a könnyűipar államosítását nem helyeselte, sokan pedig adtak egyértelmű választ erre a kérdésre.

A nagyipar államosítása

Arra kérdésre, hogy milyennek képzelték Magyarország jövőjét, ha a forradalom sikerrel zárult volna, a válaszok jelentős hányada a szocialista megoldást tartotta kívánatosnak: eszerint a nagyvállalatokat és a bankokat, bányákat mindenképpen az állam ellenőrzése alatt vagy tulajdonában kellett volna hagyni.

Mezőgazdasági termelősövetkezetek

A megkérdezettek 65 százaléka nem rokonszenvezett a téeszekkel, ők szükségesnek tartották a téeszek felszámolását, egy kisebbség (30 százalék) viszont annál határozottabban kiállt a téeszítés létjogosultsága mellett. Az ellenzők változatlanul hagyták volna ezt a szocializmusra jellemző, kollektív mezőgazdasági formát.

Gépállomások

A megkérdezettek 28 százaléka kifejezetten ellenezte a gépállomásokat, amelyek a téeszítés trójai falovaként funkcionáltak. Korrigált megmaradásuk, sőt megtartásuk a többség számára azonban teljesen elfogadhatónak tűnt.

A mezőgazdaság támogatása

A többség (56 százalék) egyetértett a magyar mezőgazdaság állami támogatásával, a megkérdezettek 26 százaléka viszont elutasította.

A föld magántulajdona

A földek magántulajdonát a megkérdezettek általában véve helyeselték, különbség csak abban volt, hogy mekkora mérethatárt szabtak volna egy-egy birtoknak.

A nagybirtokrendszer visszaállítása

A megkérdezettek 21 százaléka hallani sem akart a nagybirtokrendszer visszaállításáról. A túlnyomó többség (70 százalék) viszont korlátok között elképzelhetőnek tartotta a földek visszaadását.

Tervezés

A megkérdezettek többsége (75 százalék) fenntartandónak ítélte a tervezést, ami egyébként a szocialista gazdaság lényege. Az egyetértők között többségben voltak a reformisták, akik rugalmasabb tervezési gyakorlatot láttak volna szívesen.

Profit

A kommunista ideológia egyik szitokszava a profit volt. A szó megítélése a megkérdezettek többsége körében ezzel szemben egyértelműen pozitív (58 százalék). Kisebbségben vannak a profitot elítélők (21 százalék).

Állami monopólium

Az állami monopólium a szocialista termelési viszonyok elengedhetetlen feltétele volt. A többség helyeselte a magánprofit elvét, 61 százalék pedig még az állami monopólium fenntartásának gondolatával is rokonszenvezett (legitimálva azt a közérdekkel).

Burzsoázia

A burzsoáziáról 28 százaléknak volt rossz véleménye. A viszonylagos többség sem így, sem úgy nem vélekedett (32 százalék), a többiek véleménye pedig hízelgő.

Állami beavatkozás a magánéletbe

A megkérdezettek zöme szerint az állam csak kivételes esetben – ha a közösség érdeke ezt megköveteli – avatkozhat be a magánéletbe (63 százalék).

Állami gondoskodás

Az államszocializmus mindennapjait mélyen átható állami gondoskodás nem volt a megkérdezettek ellenére. A többség (75 százalék) azt vallotta, hogy az államnak mindenről vagy majdnem mindenről gondoskodnia kell polgárainak biztonsága érdekében.

Marxizmus, marxisták

A megkérdezettek egy ötöde tagadta totálisan a marxizmust („nincs jó eleme, elavult, és mindig is rossz volt”). A többiek a marxizmus egykori vagy jelenleg is érvényes előnyeit hangoztatták. Mindössze a válaszadók 20 százaléka kételkedett abban, hogy egy marxista egyben demokrata is lehet.

A magyar határok megváltoztatása

Alig akadtak olyanok, akik irredenta megoldásban gondolkoztak. A többség az „igazságos” visszacsatolást, illetve az érintettek beleegyezésével történő határmódosítást helyeselné. Mintegy 30 százalék azok aránya, akik nem értenek egyet a határok megváltoztatásával, feltéve, ha a szomszéd országokban tiszteletben tartják a nemzeti és polgári jogokat.

Nemzeti konfliktusok

Mindössze a válaszadók 20 százaléka látott nemzeti konfliktusokat a középkelet-európai térségben. A többiek vagy tagadták a konfliktusokat, vagy nem nyilvánítottak véleményt.

Nemzeti kommunizmus

A Tito-féle nemzeti kommunizmus megítélésében a domináns vélemény az volt, hogy Moszkvától független, de lényegében kommunista irányzat (40 százalék). El-lentmondásként észlelte 14 százalék, üres, jelentés nélküli meghatározást látott a titóizmusban 20 százalék.

A kommunisták és a nemzeti érzés

A többség kizártnak tartotta, hogy egy kommunista egyben hazafi is lehet (60 százalék), a többiek – ha különböző mértékben is – nem tartották elképzelhetetlennek az együttjárást.

Az oroszok megítélése

Az oroszokról negatív véleményt táplált a kérdezettek mintegy harmada. A többiek nem haragudtak az oroszokra, s képesek voltak különbséget tenni a kommunista rendszer és az orosz nép között.

Jellemző volt a magyarországi tapasztalatok által *megszelídített* orosz katonák, valamint a forradalmat leverő, *vad* orosz hadsereg közötti különbségtevés.

„Nagyon különbözőek voltak azok az orosz egységek, melyek már a forradalom előtt is Magyarországon állomásoztak, azoktól a csapatoktól, amelyeket csak a forradalom kitörése után hoztak be. Az első csoportba tartozók kb. 60 százaléka csatlakozott a forradalmárokhoz. A másodikba esőknek még arról sem volt fogalma, hogy hol van. Sokkal beszéltem. Azt mondták, hogy azt hiszik, hogy a Szezei-csatornánál vannak. Még olvasni sem tudtak. Megdöbbentő tudatlanságot és ostobaságot mutattak. Mongolok voltak, akiket szadistának kondicionáltak, és úgy tűnt, hogy élvezik ártatlan emberek lemészárlását. Szerintem azok a csapatok, amelyek Európában állomásoztak pár évet, hozzászoktak egy magasabb nivójú élethez.”

Egyház és állam szétválasztása

A megkérdezettek túlnyomó többsége támogatta a szekularizációt. A minta 86 százaléka egyház és állam részleges szétválasztása mellett foglalt állást, beleértve a politikai és oktatási ügyeket.

Gyermekeik iskolázását mindazonáltal 47 százalék *egyházi keretek között* látta volna szívesen, s csak 18 százalék tartotta célszerűbbnek az állami iskolázást. (A többiek lehetséges döntését nem az iskola hovatartozása, hanem minősége motiválta.)

A szocializmus és a kapitalizmus megítélése

Talán a legmeglepőbb eredmény, hogy a megkérdezettek azonos (23 százalékos) arányban utasították el mind a szocializmust, mind a kapitalizmust – mindkettő nagyon rossz –, de többségük a kommunista elnyomás ellenére a szocializmusról jó véleményt táplált (47 százalék szerint nagyon jó, 9 százalék szerint jó, 19 szerint közepes, 2 százalék szerint rossz), a kapitalizmussal szemben viszont várakozó álláspontot foglalt el (13 százalék szerint nagyon jó, 11 százalék szerint jó, 49 százalék szerint közepes, 5 százalék szerint rossz).

Kéthly Anna

A forradalom szociáldemokrata irányultságának jelképe volt. A megkérdezetteket meglehetősen megosztotta a politikusnő megítélése: 37 százalékuk vélekedett róla pozitívan, 28 százalék ítélt meg negatívan (35 százalék semleges maradt).

Mindszenty József

A hercegprímásban a forradalom konzervatív irányba fordulásának lehetőségét látták a kortársak. A vele rokonszenvezők aránya Kéthlyhez képest nagyobb (46 százalék), a semlegesek aránya nagyjából ugyanakkora (33 százalék), s következőképpen alacsony a Mindszenty iránt ellenszenvet érzők aránya (21 százalék).

„Igazságtétel”

A szocialista rendszer tevőleges alakítóinak megbüntetésére az 1956-os menekültekkel folytatott beszélgetésekben is felmerült, éppen úgy, mint 1989 után, amikor a lehetőség immár nemcsak elvi, hanem gyakorlati lett. A túlnyomó többségben a párttagokkal szemben nem élt semmiféle bosszúvágy. Politikai büntetést helyezett kilátásba 33 százalék, a többiek pedig csak törvényszabta eljárásokat láttak helyénvalónak. Hasonló sorsot szántak a DISZ-tagoknak és a rendőröknek is.

A volt ÁVH tagjai viszont keményebb elbánásra számíthattak volna. Erre utal, hogy a megkérdezettek 25 százaléka a nyílt bosszút tartotta a leghelyesebbnek a volt

ÁVH-sokkal szemben, ám a többség itt is megmaradt volna a megtorlás politikai, illetve jogi keretei mellett.

Baloldaliság és jobboldaliság

A fentebb bemutatott attitűdökre adott kódértékeket többváltozós eljárással elemezve két faktort, rejtett rendező elvet kaptunk, melyek egyike inkább baloldali, a másik inkább jobboldali irányultságot mutat, még ha a két faktor nem is válik el minden esetben élesen egymástól (lásd 2. táblázat).

A két politikai-ideológiai nézetfaktor tehát nem különül el élesen egymástól, s az egyezések inkább a baloldali, semmint a jobboldali irányba mutatnak. Az első nézet-típus baloldalisága konzisztens, merev, míg a másik típus baloldalisága az előző revízióját tükrözi. Legfeltűnőbb a különbség az igazságtétel, a kommunista rendszerrel szembeni – elképzelt – reváns szükségességének megítélése kapcsán. Az első faktor magas pozitív értékei a büntető attitűd hiányára utalnak. Ám a második nézet-típus mentén büntető attitűd jelentkezik, amely ráadásul szervezeti tagság szerint nem válogat a vétkesnek tartottak között. Az első faktoron mind a kommunizmus, mind a kapitalizmus ellenszenv tárgya. Kéthly Anna ezen a faktoron ellenszenves, a másodikon rokonszenves. A nemzeti kommunizmus az első faktoron negatív, a másodikon pozitív. A marxisták az első nézet-típus szerint nem, míg a második szerint lehetnek demokraták. A munkások vezető szerepét a második típus helyesli, az első nem. Az első nézetfaktor ellenszenvet tükröz a föld magántulajdonával szemben és rokonszenvet az egyház és az állam szétválasztásával kapcsolatban.²⁴

A projekt vége

A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a kérdőívek kitöltését követően a munka megfeneklett. Az információkból emelt hatalmas hegy megmászhatatlannak bizonyulhatott. Az adatfelvételt követően a kutatók a Ford Alapítványtól újabb pénzszeget kértek, hogy a kutatás eredményeire építve könyvet írhasanak. A könyv címe *Hungary 1945–1956* lett volna. Jellemző a döntéshozatali folyamat bizonytalanságára, hogy a kutatás folytatására vonatkozó második előterjesztésben a cím után zárójelben a következő megjegyzés szerepel: *talán egy ennél vonzóbb cím is lehetséges.*

A színopszis szerint a kutatási eredmények bemutatását célzó könyvben a forradalomról már nem sok szó esne. Az érdeklődés homlokterében annak bemutatása állt volna, hogy miféle individuális és kollektív viselkedési módokra nyílt lehetőség a kommunista társadalomban. A könyv megjelentetését 1960–61-re tervezték. A to-

²⁴ Lépésenként végzett regresszióelemzéssel néztük meg, hogy milyen független változók határozzák meg az egyik vagy a másik nézet-típushoz való ragaszkodást. Számos lehetőséget kipróbáltunk, többek között néztük a szülői család szociális jellegét, az életkort, a nemet, a kulturális fogyasztás típusát, a megkérdezett, illetve közeli ismerőseinek üldözöttségét, a felkelés során tanúsított viselkedés jellegét, ám ezek egyike kapcsán sem találtunk szignifikáns hatást. Nehéz azonban megmondani, hogy eredményünk az elégtelen mérésre vezethető-e vissza, vagy arról van szó, hogy a fentebb felsorolt tényezők nem befolyásolják a politikai-ideológiai attitűdöket, esetleg a módszerben volt a hiba.

vábbiakban szerették volna folytatni a kutatást, amelynek témája a menekültek letelepítése és az amerikai társadalomba való beilleszkedése lett volna.

A gyűjtött információtömeg gazdagságához méltó elemzés végül is nem született. Természetesen a kutatás eredményei nem maradtak hozzáférhetetlenek. Néhány esetben az interjúkat egyes kutatók háttéranyagként hasznosították. Mindenekelőtt Paul Zinner munkáját említhetjük, amely a magyar forradalom történetének feldolgozására vállalkozott. A mű 1962-ben jelent meg.²⁵ A könyv előszavában a kiadó és a CURPH vezetője, Henry L. Roberts elégedetten jegyzi meg: „Zinner professzor munkája a magyar forradalomról és annak háttéréről az első fontos publikáció, amelynek alapját túlnyomórészt a Columbia University Research Project on Hungary által finanszírozott interjúk adják.”

Ezzel szemben az alig-alig hasznosított interjúkon túl a szerző a forradalom alatt elhangzott rádióadások szövegeire, a különböző újságokban megjelent cikkekre épít elsősorban. Az interjúk kutatásból jórészt csak a megkérdezettek szociológiai-demográfiai adatait idézi. A könyv zárszavában Zinner megjegyzi, hogy távol állt tőle az a cél, hogy a Magyarországon történtek teljes leírását adja, ehelyett az események és a bennük szereplő személyek viselkedésének interpretációjára törekedett.

Harris L. Coultner²⁶ dolgozata a magyar parasztságról szól. A szerző az elkészült 170 interjú közül 17 olyat említ, amelyek mezőgazdasági problémákra is kitértek (további 30–40 interjú érintette ezt a témát). Az interjúk hasznosíthatóságát korlátozta számára, hogy a menekültek között nem volt téveszt, s a megkérdezettek javarészt a nyugati országrészekből származtak. Bár a szerző lábjegyzetben köszönetét fejezi ki Paul Zinnernek, valójában a szöveg semmi olyat nem tartalmaz, ami az interjúkból származott volna.

Ha a CURPH eredményeinek nyilvánosságát a hasonló célú, de szovjet menekültekre összpontosító Harvard Project eredményeinek nyilvánosságával vetjük össze, akkor a különbség szembevetendő. A szovjet-országi menekülteket kutató Harvard Project keretében született eredmények tíz év alatt több mint ötven könyvben szerepet kaptak, a CURPH mérlege viszont csak egyetlen, s az eredményeket éppen csak érintő könyv. A Magyarországról 1956-ban elmenekült 175 082 embernek nem maradt rögzített és rendszerezett nyoma a társadalomtudományban.

KÖVETKEZTETÉS

A kutatás lezárulását követő több évtizedes távlatból visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az ismeretlen (X) megtalálására irányuló igyekezet lehetetlen vállalkozás volt. Nem kétséges, hogy a menekülteket az elnyomás által kiváltott negatív élmények éppen úgy motiválták, mint az új hazában megtalálható jobb élet reménye. Az sem lehet kétséges, hogy a kommunizmus-szocializmus és a kapitalizmus közötti harma-

²⁵ P. Zinner: *National Communism and events in Poland and Hungary, February–November '56*. New York, 1957, Columbia University Press.

²⁶ H. L. Coultner: *The Hungarian peasantry: 1948–1956*. *American Slavic and East European Review*, 1959 (kefelevonat).

dik út lehetőségébe vetett bizalmukat gyorsan feladták. Ez a harmadik variáns ugyanis semmiféle akkor létező ideológiai keretbe nem illett bele. A magyarországi kommunista vezetők a levert forradalom után a harmadik út keresését ideológiai áruháznak tekintették. Ugyanakkor a harmadik út a nyugati politikusok számára sem volt vonzó, ők abban csak a mindenképpen elpusztítandó kommunizmus egyik variánsát látták.

A Columbia Egyetem magyarországi menekültek vizsgálatára irányuló kutatása kudarcot vallott. A kudarc okát abban látjuk, hogy a kutatási eredmények semmiképpen sem illettek bele a kommunizmus totalitárius reprezentációjába, és emiatt teljességgel hasznavetetlennek bizonyultak a Nyugat szovjet tömb elleni harcában.

A korábban hozzáférhetetlen, titkos szovjet irattárak megnyíltak. Az itt tárolt dokumentumok fényében végképp tarthatatlanná vált a szovjetológusok által teremtett szovjetkép. Az iratok azt mutatják, hogy a hidegháború keleti térfelén semmiféle ideológiai motivációnak nem volt helye. A marxizmus–leninizmus primitív sémáit szajkózó, hidegvérű, pragmatikus politikusok vívták ezt a háborút a Kremlben, akiket a hatalom megtartásán kívül semmi más nem érdekelt. A titkos dokumentumok szenzációja az, hogy nincs bennük semmi szenzáció²⁷.

Az államszocialista rendszerek összeomlásával a történet mindenképpen véget ér. A kutatási eredmények publikálásának ma már nincs akadálya, mivel ezek az eredmények senki számára nem tartogatnak fenyegetést. Igaz, senkinek sem kínálnak politikai vagy ideológiai hasznot. Az államszocialista rendszerek eltűntek, új helyzet keletkezett Közép- és Kelet-Európában.

Az a kérdés, hogy ebben a helyzetben mi a magyarázó ismeretlen (X) tényező, ma is megválaszolatlan.

²⁷ Litván György: i. m.

FÜGGELÉK

1. táblázat. *A két rejtett szociális dimenzió*

	I. faktor	II. faktor
<i>foglalkozás 1956-ban</i> (1 vezető, 6 segéd- vagy mezőgazdasági munkás)	-.832	-.097
<i>előző foglalkozás</i> (1 vezető, 6 segéd- vagy mezőgazdasági munkás)	-.899	.222
<i>iskola</i> (1 egyetem, 6 befejezetlen általános iskola)	-.872	.171
<i>bérezés</i> (1 legalsó, 5 legfelső ötöd)	.623	.486
<i>esti iskolázottság</i> (1 igen, 2 nem)	.062	-.920
<i>szakmai iskolázottság</i> (1 igen, 2 nem)	.126	.181

2. táblázat. *Baloldaliság és jobboldaliság*

	I. faktor	II. faktor
<i>Az üzemek vezetése</i>	.126	-.151
<i>A munkások vezető szerepe</i>	.405	.394
<i>Az ipari termelés növelésének megítélése</i>	-.258	-.050
<i>A könnyűipar államosítása</i>	.353	-.429
<i>Mezőgazdasági termelőszövetkezetek</i>	.364	.342
<i>Gépállomások</i>	-.033	.447
<i>A mezőgazdaság támogatása</i>	-.230	-.554
<i>A föld magántulajdona</i>	.365	.083
<i>A nagybirtokrendszer visszaállítása</i>	.204	.487
<i>Tervezés</i>	.078	.043
<i>Profit</i>	.194	.546
<i>Állami monopólium</i>	.006	.018
<i>Burzsoázia</i>	-.315	-.430
<i>Állami beavatkozás a magánéletbe</i>	-.135	-.241

	I. faktor	II. faktor
<i>Állami gondoskodás</i>	.022	.006
<i>Marxizmus</i>	.328	.413
<i>Marxisták</i>	-.002	-.234
<i>A magyar határok megváltoztatása</i>	.241	.268
<i>Nemzeti konfliktusok</i>	.060	.342
<i>Nemzeti kommunizmus</i>	-.621	.523
<i>A kommunisták és a nemzeti érzés</i>	.315	.378
<i>Az oroszok megítélése</i>	.354	-.005
<i>Egyház és állam szétválasztása</i>	-.546	-.015
<i>Gyermekek egyházi iskoláztatása</i>	.348	.132
<i>A szocializmus megítélése</i>	-.221	-.027
<i>A kapitalizmus megítélése</i>	-.487	-.083
<i>Kéthly Anna</i>	.317	.211
<i>Mindszenty József</i>	-.566	.372
<i>„Igazságtétel” (MDP-tagok)</i>	.563	.421
<i>„Igazságtétel” (ÁVH)</i>	.549	.484
<i>„Igazságtétel” (DISZ-tagok)</i>	.790	-.413
<i>„Igazságtétel” (rendőrök)</i>	.732	.558

Az elemzésbe vont politikai attitűdök értékeinek megoszlása

TÉMA	1	2	3	4	5	
munkások vezessék-e a vállalatokat?	15	33	7	2	0	igentől nemig
növekedjék-e a termelés?	20	14	23	0	0	jó/rossz
fontosak a határok?	4	18	15	6	14	revízió
milyenek az oroszok?	5	17	8	24	3	jó/rossz
nemzeti konfliktusok vannak-e?	14	3	40	0	0	igen/nem
a marxizmus milyen?	13	18	9	15	2	jó/rossz
a marxisták demokraták-e?	14	13	30	0	0	igen/nem
jó a nemzeti kommunizmus?	9	11	8	27	2	jó/rossz
kommunista lehet hazafi?	34	7	12	4	0	mind/senki
jó a szocializmus?	13	1	11	5	27	jó/rossz
jó a kapitalizmus?	13	3	28	6	7	jó/rossz
jó a burzsoázia?	15	1	18	5	18	jó/rossz
Kéthly	13	3	20	7	14	jó/rossz
Mindszenty	6	6	19	6	20	jó/rossz
magánprofit	32	1	12	10	2	jó/rossz
állami monopólium	7	28	4	13	5	igen/nem
helyes a könnyűipar államosítása?	3	1	2	26	25	igen/nem
helyes a tervezés?	14	29	14	0	0	igen/nem
beavatkozhat az állam a magánügyekbe?	1	14	1	36	5	igen/nem
az államnak gondoskodnia kell a polgárról?	3	7	4	43	0	igen/nem
a munkásoknak nagy hatalma kell legyen a gyárakban?	2	9	23	18	5	igen/nem
jók a szövetkezetek?	29	8	3	5	12	igen/nem
segíteni kell a mezőgazdaságot?	8	24	8	13	4	igen/nem
a földet vissza kell adni?	23	33	1	0	0	igen/nem

TÉMA	1	2	3	4	5	
a nagybirtokot helyre kell állítani?	5	40	12	0	0	igen/nem
a gépállomásokat fel kell számolni?	16	24	17	0	0	igen/nem
az egyházat el kell választani az államtól?	1	49	7	0	0	igen/nem
a gyerek egyházi iskolába járjon?	27	10	20	0	0	igen/nem
a párttagokon bosszút kell állni?	2	4	19	31	1	igen/nem
DISZ-tagokon bosszút kell állni?	1	5	15	29	7	igen/nem
ÁVH-sokon bosszút kell állni?	3	12	24	18	0	igen/nem
a rendőrökön bosszút kell állni?	1	6	18	30	2	igen/nem